

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG,
M. J. EISEN, O. LOORITS, J. LUIGA, J. MARK,
J. MÄGISTE, E. NURM, A. SAARESTE, FR. TUGLAS

TEGEV TOIMETAJA J. V. VESKI

KAHEKÜMNE-ESIMENE AASTAKÄIK

1927

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1927

XXI AASTAKÄIK

№ 3

Ungari uurimused hõimrahvaste ja algkodu ülesotsimiseks.

Ungari rahval esineb juba kõige vanemal aegadel arvamised, et Idas elavad veel tema mahajäetud hõimlased ning tema algkodu peab Idast otsima. Soome-ugri rahvastest on ungari rahvas see, kes ajalooliste tõendite põhjal kõige varem otsib sihikindlalt ühendust hõimlastega.

Oleks eksitus arvata, et vanad ungarlased mõistsid rahvasugulust sarnasena, kui meie tänapäev. Arvata võib nimelt, et nemad pidasid sugulasteks ainult neid ungarlasi, kes rahva suurema osaga ei rännanud lääne poole, ja mitte ka rahvaid, kellega sugulus selgus ainult hiljemini, teaduslike uurimuste varal.

Ungari uurimused hõimrahvaste ja algkodu ülesotsimiseks kestavad — katketega — üle 1000 aasta. Selle aja jooksul muutub mitmel korral uurimismeetod ja areneb, ikka selginedes, sugulusemõiste.

Ungari rahva vanema ajaloo suhtes tähtsais kreeka kroonikais, eriti keiser Konstantinos Porphyrogenetos (X s. p. Kr. s.) töös on mainitud, et juba nomadiseeruvad ungarlased saatsid oma rändamisteilt ja teatud ajani arvatavasti ka hiljemini, praegusest Ungarist, järjekindlalt asjaajajaid välja, et mahajäetud hõimudega nende kaudu kontakti alal hoida. Konstantinos jutustab, et ungarlased saidki neilt tihti teateid, ja tema teadaanne ei ole üllatav. Vanad ungari kroonikad ning uuemad teaduslikud uurimused tõendavad, et ainult ungari rahva suurem osa (7 suguharu) rändas lääne poole (liitunud kasari tõust pärinevate kabarite hõimuga). Loomulik, et see osa tahtis alal hoida ühendust mahajäetud rahvaga (3 suguharu mainib traditsioon).

Ungarlaste rändamistee oli suurtes joontes järgmine: Uurali mägede ümbruskonnast läksid nad lõuna poole,

Kaspia mere kaudu nomadiseerudes Kaukasuseni. Sel laial, Baškiiria nimelisel alal on tuntud esimene ungari kodumaa. Siit edasirändamisel on läpsamalt tuntud teine kodu — Lebedia (Levedia), Musta mere kaldal, kuhu jäi rahva väiksem osa. Kolmas asupaik oli Dnestri, Pruth'i ja Sereth'i jõe vahel — Etekköz, kust ungarlased olid vaenlaste pealetungimiste tõttu sunnitud lahkuma, ja leidsid lõpuks Karpaatide teisel küljel, praeguses Ungaris, püsiva kodumaa. Kui asutati hiljemini kindel Ungari riik, tekkis kavatsus kutsuda sinna ka hõimlasi.

Esimesed ungari püüded olid sihitud pärisungarlaste otsimisele ning Etekköz'i, Lebedia ja Baškiiria maa-alade kindlakstegemisele. Soome-ugri keelkonna konstateerimisega pöördus tähelepanu kaugemate sugulaste ja soome-ugri ühiselu algkodu otsimisele.

Alamal tutvume ungarlaste poolt mõlemas sihis tehtud katsete ning resultaatidega.

* * *

IX ja X sajandil on ungarlaste püüd hõimlaste otsimisel eriti sõjaväelise iseloomuga. Valitseb elastiline ühendus ettetungiva väerinna ja tagamaa vahel. See tuleb ungari toleaegsest organiseerumisest, sest ta näitab oma kommetes sõjaväeliselt ja üldsotsiaalselt peajasjalikult türgi-tatari rahvaste mõju. Nagu hunnid või teised türgi-tatari rahvad, olid ungarlasedki — keda Ida kroonikad seletavalt ikka „türklasteks“ nimetavadki — järelvägede süsteemi kaudu edasitungimiste ajal ühenduses mahajäetud suguharudega, kust nad tarbekorral värsaket sõjajõudu abiks said. Sellest kombest, mis ainult ungari paganusaja lõpu poole hakkab lagunema, teatab meile Konstantinos. On ka selge, et tol ajal otsitud sugulaste all peab mõistma puht-ungarlasti.

Kuningas Stephan'i valitsuse ajal muutub ungarlaste vana poliitiline organisatsioon kui ka hariduslik orientatsioon. Stephan'i. — Ungari „grosser Zermalmeri“ — tegevuse kaudu pöördub Ungari hingelaad Idast Lääne poole, kujunedes kristlikuks kuningriigiks, mis on Roomaga eriti heas vahekorras. Paavst Sylvester II poolt Stephan'ile antud tiitel „apostlik“ kohustab hiljemini Ungari kuningaid ristiusku levitama naaberriikides ja üldse Idas.

Kui XIII sajandil paavstid (Honorius III a. 1219; Innocentius IV a. 1243, 1253; Nikolaus III) kavatsesid Idamaal Rooma kiriku levitamise eest eriliselt hoolitseda, leiavad nad loomuliku olevat, et peajasjalikult Ungari peab

sellest tööst osa võtma; on ju tolgi ajal Euroopas üldiselt tuntud, et ungarlased on Idast pärit, kus elavad veel nende hõimrahvad. See Ungarile ülesandeks tehtud missioon näitab, et XIII sajandil ei olnud suguluse- ja ungarlaste algupära küsimus päevakorral mitte ainult Ungaris, vaid Lääneski.

Paavst Honorius III palve peale saadavad Esztergom'i ja Kalocsa ertspiiskopid Ungarist Idasse munki, eriti dominikaane — tol ajal Rooma kiriku agaramaid agitaatoreid. Neist on eriti munk Otto see, kes ei lähe mitte ainult usuliste püüetega, vaid ühtlasi eesmärgiga, üles otsida Venemaa ungarlasi. Paganuseaja traditsioon — kindel arvamine, et pärisungarlasi elab veel mujalgi, ei ole Ungaris unustatud. Otto jõuabki maale, mille ta nimetab Hungaria Magna'ks (Suur-Ungari). Sest saadik oli ungari uurimuste ülesandeks konstateerida, kus leidub Hungaria Magna ehk algkodu.

Tagasi tulnud, jutustab Otto oma teekonnast ja teised mungad on valmis kõige suurema vaimustusega tema tööd jätkama, sest Otto ise sureb 1235. a. ümber. Valmistatakse uut ekspeditsiooni ja sellest ettevõttest on kogu Ungari huvitatud.

Teekond Idasse ei olnud ungarlastele päris tundmatu. Kuningate ülesandel käisid saadikud tatarlaste khaanide juures (näit. Finta Mendei a. 1224) ja Venemaal (Mihael Szudi Obich a. 1242). Nende teated hõimrahvaste, s. o. Venemaa ungarlaste üle olid üldiselt tuntud. Kuninglikul (Béla IV) toetusel läheb suurem ekspeditsioon dominikaani munga Julianuse juhatusel a. 1236 Venemaale ungarlasi otsima.

Julianuse reisiteated on alal hoidunud paavstile saadetud märgukirjades. Tema teekond oli järgmine: Nándorfehértvárist (tänapäevane Belgrad) Konstantinoopolisse ja Musta mere kaudu Krimmi poolsaareni kestis reis 33 päeva; Krimmist Kaukasuse lähedal mööda Volgani sõitmiseks tarvitas ta 13 päeva ja Volgast ida poole, läbi tatarite maa reisis Kaasani linnani kulus tal 37 päeva. Kaasanist ida pool leiab Julianus Kaama jõe kaldalt rahva, keda ta ungarlasteks peab, ja maa, mille ta Terra Ungarorum'iks, s. o. ungarlaste maaks nimetab. Võib oletada, et see on sama maa, mis munk Otto poolt leitud Hungaria Magna.

Julianuse teekonnal tekkinud raskuste tõttu olid kaks kaaslast sunnitud tagasi pöörduma, umbes sealt, kus reisisid üle Volga pidid minema. Üks kaaslane sureb hiljemini. Rõhkete kannatuste järel saab Julianus Volga

kaldal, Kaasani ümbruses, kokku ühe ungari naisega, kes talle kasulikke seletusi annab ungarlaste asukohtade üle. Ta otsib veel kaks päeva — ja ungarlased on leitud.

Nagu Julianus teatab, oli tema tuleku puhul suur rõõm Hungaria Magnas. Tema auks peeti pidustusi ja teda kutsuti ühest külast teise. Julianuse teate järele elas siis, XIII sajandil, Venemaal Kaasani ümbruses veel pärisungarlasti, nimelt seal, kus tänapäevalgi elavad soome hõimud ja tsuvašid, teine haru neist Volga türklased, kelle segamisest ugridega sündis praegune ungari rahvas. Julianuse teated on vastuvõetavad ja püüded neid ümber lükata ei ole õnnestunud. Peab arvama, et Kaama jõe ääres elas veel Julianuse ajal üks mahajäänud osa ungari rahvast, vist juba mainitud kolme suguharu järeltulijad.

21. juunil a. 1237 pöördub Julianus Ungarisse tagasi, misjonäride saamiseks, teiselt poolt, et kodus mongolite — Dshingiskhani vägede — hädaohtlikust pealetungimisest teateid anda. Hungaria Magna ungarlaste nõuetele vastu tulles sõidab Julianus Kaasanist Volga ja Oka jõe mööda (15 päeva), läbi Regnum Mordvarum'i, ilma et mordvalaste sugulust tähele paneks, siis Kiievi ja Galiitsia kaudu Ungarisse. 27. detsembril a. 1237 on ta kodus, et oma missioonikäigust kuningas Béla IV-le aru anda. ¹⁾ Oma huvitava ning tähtsa aruande järele on Julianus arvamisel, et Idas elavad veel ungarlased, kuid mongolite pealetungimise pärast on nende olemasolu hädaohus, on isegi karta, et kristlik Ungari riik võib mongolite võimule vaevalt vastu panna.

Julianus toob Ungarisse esimesena täpsamaid teateid Dshingiskhani sõjakäigust, millele Ungari a. 1241—1242 langeski ohvriks. Ta ehitati jälle üles, aga Venemaa ungarlased kadusid täiesti mongolite ja hiljemini slaavlaste merre. Julianuse mälestus elab Ungaris tänapäevgi õige värskena, sest ta on esimene ungarlane, kes, hõimuaatest vaimustatud, pikemale uurimisreisile läheb ja rahva ning teaduse jaoks tähtsaid teateid toob. Ta on nende ungarlaste eeskuju, kes pööravad tähelepanu liginevaile hädaohtudele ja kes asuvad tööle oma tõu kasuks.

Võrdlemisi paganuseajaga muutus Árpádi kuningate ajajärgus (XI—XIII s.) hõimlaste otsimise otstarve. Ungari kui kristlik riik, Rooma tugev abi, tahab misjonäride väljasaatmise kaudu hõimlasti paganismist päästa, neid

1) Julianuse aruanne ilmus Endlicher'i „Monumenta Arpadiana“ allkatekogus, pealkirjaga „De facto Ungariae Magnae“.

läänekristliku kultuuri piirkonda tõmmata, ja kuningate ning munkade alaline eesmärk on hõimlasi Ungarisse kutsuda sinna asumiseks rahvusliku tugevnemise vaatekohalt. Need püüded ei ole teostunud. Kuid ekspeditsioonidest on etnograafia ning ajalugu rikkalikult andmeid saanud.

* * *

XIV ja XV sajandil kestab uurimuste eelmainitud iseloom. XV sajandi lõpul, kuningas Mathiase valitsuse ajal, teatavad meile kuninga hoovikroonik Antonio Bonfini ning hooviametnik Juhan Thuróczy uusi andmeid sugulusküsimuse üle. Mõlemate kroonikute allikas on paavst Pius II (1458—1464), kuulsa humanisti Aeneas Sylvius Piccolomini raamat „Cosmographia“, mis ilmus trükkis küll ainult a. 1503, kuid käsikirjas oli ta juba varemini tuntud ka Ungaris, eriti Mathiase õukonnas. Aeneas Sylvius mainib, et ühe Veronast pärit itaalia kaupmehe kogemuste järele elab Don'i (ehk Tanais'i) jõe allikast mitte kaugel, Aasia Sküütias (Scythia), Uurali mägede ligidal, harimata pagana-rahvas, kelle keel sarnaneb Pannoonias (Ungaris) elavate ungarlaste omaga.

Selle Verona kaupmehe teade on tähtis. Tema eksib ainult jõe nimetusega. Kui nimelt Don'i asemele Kaama panna, selgub, et ta leidis vogulid ja ostjakid. See on siis teade, mis nimetab esimest korda ungari ning obi-ugri (vogulid, ostjakid) keelte sugulust. Ühtlasi saab enam-vähem kindlaks, et tulevikus uurimused mitte ungarlaste ülesotsimisele ei või sihitud olla, vaid sõna laiemas mõttes sugulaste ülesotsimisele ja tundmaõppimisele.

Tähendatud Aeneas Sylviuse raamatu teade sai renessansikuninga Mathiase õukonnas elavate rohkearvuliste itaallaste kaudu tuttavaks. Bonfini mainib Verona kaupmehe väite, kuid ta liialdab, lisades, et see mees leidis Don'i alliku mailt ungari keelt rääkiva rahva. Tähtsam on Bonfini teine märkus, mille järele vägev ja kuulus kuningas Mathias on sugurahva üle vene kaupmeeste kaudu juba ka varemini teateid saanud, ja saatis Moskva suurvürsti juurde saadikud ning salakuulajad ülesandega, sugurahvast võimalikult Pannooniasse kutsuda, kus rahva-arv rohkete sõdade tõttu hõredamaks jäi. Bonfini kahetseb, et kavatsus pole veel teostatud, kuid Mathias tahab selle ettevõtte oma elus tingimata läbi viia.

Thuróczy kirjutab samast ainek, ainult suurema isamaalsusega. Jälle on päevakorral ungari misjonäride

väljasaatmine, milleks Mathias paavsti nõusolekut palub. Kuid Moskva suurvürst — teatab Thuróczy — on säärase kavatsuste vastu; olles kreeka kiriku liige (dominus Mosquae... Graecae perfidiae subditus), ei salli ta, et Aasia ungarlased ühineksid rooma kirikuga.

Ivan, Mathiase saadik, käis a. 1488 tõesti Moskva suurvürsti Ivan Vassiljevits III juures, ülesandega, Venemaal elavaid hõimlasi üles otsida ja nende üle teateid muretseda. Vene vürst tegi aga selle ülesande teostamiseks palju takistusi, nagu näha suurvürsti poolt Mathiasele saadetud kirjast, milles ta — peenes diplomaatilises stiilis — ka seletada püüab, missugused raskused on Ungari saadiku tagasisõidul, eriti tema vaenlaste, poolakate poolt. Ivan III teeb ettepaneku, saadik sõitku läbi Liivimaa, kust ta, ühe vürstile sõbraliku sakslase abiga mereteel Lüübekisse jõudnud, Saksamaa kaudu mugavalt Ungarisse tagasi võib pöörduda. Ei ole kindlasti teada, kas saadik Ivan tõesti seda teed kasutas või mõnda teist. Siis oleks ta esimene tuntud ungarlane, kelle teekond viis läbi praeguse Eestimaa või vähemalt selle ligidalt mööda.

Mathiase ajal püsib veel Venemaalgi arvamine, et ungarlased elavad või elasid seal ning ungari rahva algkodu leidub Vene pinnal. Inglase Coke'i teate järele seisab tol ajal Moskvast Kremli ühel väraval nimelt järgmine pealkiri: „Vasilii dei gratia magnus dux Valodimerie, Moscovie, Novgorodie, Diplerie, Plescovie, Ongarie, Permie, Bulgarie, et aliarum totiusque Raxie“ (1491). Moskva suurvürst kannab ühe Vene pinnal asuva ungari algkodu nime¹⁾. Tuntud on ka üks märgukiri, milles Moskva suurvürst teatab Mathiasele, et tema on kui Jugria vürst, ühtlasi Hungaria (Ungarimaa) valitseja; on ju Venemaa jugri ja Lääne-Euroopa ungarlased üks ja sama rahvas.

Näeme, et XV sajandi lõpul on hõimuküsimus teravaks diplomaatiliseks küsimuseks arenenud. Idas on üks maa — võõrastes kroonikates Ongaria, Jugria, Juhra nimega —, mida ungarlaste jaoks peetakse ja kust ka lääneungarlased otsivad sugulasi. Otto Hungaria Magna, Julianuse Terra Ungarorum'i kõrval esineb Jugria. Arenev Vene riik loeb seda omaks maa-alaks ja katsub seal ära keelata võõra — ungari — mõju levitamist, kuid just selle maa-ala põhjal tahab ta maksma panna oma suveräänsuse-õigust Lääne-Ungaris.

1) Rahva kadumisega võib maade nimi püsida. Livonia, Livland elas geograafilise nimena aastasadasi pärast liivlaste võimu langemist edasi ja kadus alles pärast ilmasõda lõplikult.

Kus oli siis see Jugria, otsitud algkodu? Vene Nestori kroonika järele Uurali ümbruses, umbes seal, kus praegu vogulid ja ostjakid elavad. Kui aga Kaukasuse mäed vanasti Ugorski mägede nime all ette tulevad, võib arvata, et see maa oli rohkem lõuna pool. Sel juhul langeb Jugria ning Hungaria Magna ühte ja vastab Baškiiria'le. Teiselt poolt otsivad ungari teadusmehed — Jordanes'i gootide ajaloo andmete põhjal — algkodu Volga ja Doni jõe vahelt, eriti sealt, kus need kaks jõge teineteisele kõige ligemal on. Arvatakse, et ungarlus elas seal VI sajandil p. Kr. s., sabir'i (savir) või hunugur'i nime all.

Onugor'i ehk hunugur'i rahvas ja Ongaria, Jugaria, Jugria, Juhra maa on õige keeruliseks teaduslikuks küsimuseks saanud, mille lahendamine Ungaris on XVI sajandist peale kuni meie päevini hõimu-uurimise tähtis ülesanne. Edaspidiste uurimiste varal selgub, et Idas pole enam sama rahvast, kui Läände sattunud ungarlased, vaid ainult nende sarnasest tõust rahvad. Selgub ka, et Idas ei ole teine Ungari maa, vaid maad, kus ungarlased või tema hõimlased vanasti on elanud.

* * *

XVI sajandi alguselt kestab meie päevini ajajärk, milles algkodu ning hõimrahvaste kindlakstegemine kannab teaduslikku iseloomu ja liigub sellega idealistlikus suunas. Mitmed perioodid võib eraldada ühenduses uurimismeetodi ja teadusliku kriitika arenemisega. Sest uurimised laienevad mitmete teadusalade tarvitamise ja teadusmeeste tõsisema ettevalmistuse kaudu. Isegi võõrad võtavad sellest tööst osa ja ungarlased saavad neilt kasulikke näpunäiteid.

Esimene ja tähtsam teadusala, kus uurimisi peetakse, on keeleteadus. XV sajandi lõpul on juba ugri keelkond — ungari-voguli-ostjaki keele sugulus. — konstateeritud. Reformatsiooniajal esineb huvitav, kuid mitte põhjendamata teooria — ungari ja heebrea keele sugulusest, mis on seletatav aja vaimuga ning piibli lugemisega algkeeltes. Transilvaania kalvini piiskopi Stephan Geleji Katona raamat „Magyar Grammatikácska“ (Ungari grammatikakene, 1645), mis uute sõnade valmistamist, etümoloogilist õigekirjutust jne. nõuab, sisaldab ka autori märkusi grammatika elementide (näit. suffiksrite) võrdluste põhjal ungari ja heebrea keele sugulusest. Imelik eksitus, sest ugri suguluse aade on juba XVI sajandil välismaailgi tuttavaks ja vastuvõetuks saanud, näit. Krakau toomhärra Mathias de Miechow'i teoses: „Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europana“ (Augsburg

1517), mis kuulsast ning vägevast ungari perekonnast pärit Olmütz'i piiskopile Sanislo Thurzó'le on pühendatud. Miechow'i järele on juhid Sarmaatia Juhra maakonnast pärit, kust nad hiljemini lääne poole rändasid. Tšehhid, poolakad ja slaavlased nimetavad neid veel tolle ajani ikka hugrideks, teised rahvad aga huguideks või hungariteks. Peab ka tähele panema — kirjutab Miechow —, et Ungarimaa juhride või hugride keel on sama mis Sküütias, Juhras elavate juhride oma, nende väljarääkimine on sama terav (kõva). Miechow ütleb sellega, et ungarlaste ja vogulite ning ostjakkide keel on sarnane. Juhra, Jugria on nimelt maa, kus vogulid ning ostjakid elavad. Aga — lisab Miechow — Pannoonia ugrid on kristlased, haritud ja rikkad, kuid Sküütia juhid on harimatud, paganad. Olgugi et ugride ja juhride keel on täiesti üks ja sama, laenasid ungarlased (ugrid) mõned sõnad slaavi keelest, nende asjade nimetamiseks, mis Sküütia-Juhras puudusid. Huvitav märkus ja üks esimestest ungari keele laensõnade üle.

Laiemad teated juhridest ning Jugriast esinevad Saksa keisri Karl V saadiku parun Sigismond Herberstein'i töös, mis a. 1517—1518 ja 1526 Venemaal tehtud reise põhjal a. 1544 on kirjutatud: „Commentarii Rerum Moscoviticarum“ (Wien, 1549)¹⁾. Selles raamatus kirjeldab eripeatükk Petšoorat, Jugaaria ja Obi jõe ümbruskonda ja jutustab jugaaridest ehk juhridest, kes siit pärit ja valdasid Pannooniat, Ungariat ja Euroopa teisigi riike, esimest korda Attila ajal. Herberstein märgib täpsalt ära, kus on Jugria, kuid segab kokku hunnide ja ungarlaste loo, õigemini — tunneb Ungaris kuulnud traditsiooni hunnide ja ungarlaste sugulusest. Kuid Herberstein ütleb ka, et juhid (Jugria elanikud: vogulid, ostjakid) ja Pannoonia ungarlased on sugulased. Herberstein'il, kes elas Karl V saadikuna ka Ungaris, oli teenriks ungarlane, kuid tema soov, kokku saada ja rääkida juhridega, ei läinud korda. Sellest märkusest võib arvata, et Herberstein ise ei olegi Jugrias käinud, vaid kuulis sellest maast ja rahvast ainult Venemaal viibides. Tema teade tõendab aga, et Venemaal elab veel arvamine ungarlaste sugurahvastest ning nende algkodust. Herberstein'i kirjutisest paistab, et venelased on uhked selle peale, et nende endised alamad, hunnid, ungarlased, nüüd Pannoonias ja mitmes Euroopa riigis valitsevad (Püha Stephani

1) Saksa keeles: „Moscoviter wunderbare Historien“, Basel 1563.

krooni riigid). Vogulid ja ostjakid on vene vürstide maksumaksjad, selle tõttu kuuluvad eelmainitud riigid ometi ka nende ülevõimu alla.

Herberstein toonitab hõimuküsimuse diplomaatilist külge. Vene tsaarid käsitlevad veel kaua seda küsimust alluvuse vaatekohalt. Jutustades Peeter Suure külaskäigust Wiener keisrihoovis kirjutab üks vana ungari ajakiri ¹⁾ XVIII s. lõpul, et tsaar pidanud Wienis elavaid ungari aristokraate oma riigi pagulasteks, kelle õige härra ja valitseja on tema, sest ungarlaste esiisad on Venemaalt välja rännanud.

Hõimuküsimuses diplomaatia ja politika alal viibides peab mainima ka ungarlast Stephan Báthory't, ungari vürstiriigi Transilvaania valitsejat, kes hiljemini Poola kuningaks valiti (1576--1585). Báthory võitles Vene tsaari Ivan Julma vastu, valdas Liivimaa, kus ta eesti talupoegade rasket saatust püüdis kergendada mõisahärrade vastu. Ta oli rooma kiriku levitaja ning reformeeris Liivimaa administratsiooni, andis Valgale linna õigused. Ta oli ainus ungarlane, kes oli ka eestlaste valitseja, kuid kahjuks ei aimanudki ta kahe rahva sugulust. Tema sõjaväega käisid ungarlased ka Liivimaal ja Pihkva lahingus langenud ungarlastest on Bornemissza nimeline Petseri kloostri maetud.

* * *

XVI ja XVII sajandil kaob hõimuaade Ungarist. Mongolite sõjakäik hävitas Venemaa ungarlasi, nii et sealt enam teateid ei tulnud. Kuningas Mathiase surmale järgnesid Ungaris rasked ajad: võitlus rahva olemasolu pärast. Kahe aastasaja kestel läks kaduma ungari rahva suur osa. On siis arusaadav, et ei mõelda sugulaste peale, mis seda imelikum, et ikka suureneb nende ungari saatkondade arv, kes Idas, Türgi- ja Venemaal käivad. Aga mitte ühelgi ungari saatkonnal polnud — nagu vöörastel — teateid Jugriast ja neil polnud kavatsusi, nagu varematel ungarlastel.

Keeleteadus on ala, kus samm kaugemale minnakse. Raskete olude peale vaatamata areneb Ungaris siiski vähemalt teaduselu. Kuulus kalvini preester ning haritlane Albert Szenczi Molnár ilmutab a. 1610 Saksamaal (kus ta oma elu suurema osa mööda saatis) välismaalaste jaoks ungari grammatika. Keeleteaduslike huvidega saksa teadusemees Martin Fogel, Hamburgi arst, tunneb seda

1) Sándor: „Sokféle“ (Seda ja teist) a. 1795.

raamatut. Ta käib Itaalias, ja Toscana vürsti, võõraste keelte vastu suurt huvi tundva Cosimo III-nda palve peale saadab ta a. 1669 vürstile soome sõnaraamatu ning grammatika ühes kirjutisega soome keele üle, pealkirjaga: „De Finnicæ linguæ indole observationes“. Fogel oletab, et konsonandid h ja f vahelduvad; hunnid ja finnid on sama rahvas. Marcellinus Ammianus kirjutab hunnidest sarnaseid teateid kui Tacitus fennidest. Järelikult on soome ja ungari keel ning rahvas sugulased, sest ungari keel tuntakse üldiselt Euroopas kui hunnide järeltulijaid. Sellest suurepärasest, aga õnnelikust eksitusest välja minnes võrdleb Fogel A. Szenczi Molnári grammatika ja ühe soome piiblitõlke varal neld keeli ja leiab sarnasust. Tema sõnavõrdlemistest on 50% õiged ja ta konstateerib sarnasust mõlemate keelte grammatikaski. Fogel võrdleb ühe sõnastiku ja käsiraamatu põhjal — julgelt, kuid õigeil radadel käies — lapi keelt ka soome ning ungari keelega. XV sajandi tähtis leid: ugri keelkond laieneb XVII sajandil soome-ugri keelkonnaks.

Samal ajal kui Fogel, kuid hoopis iseseisvate uurimuste põhjal, konstateerib rootslane Georg Stiernhelm jälle ungari keele A. Szenczi Molnári grammatika tarvitamise kaudu — soome-lapi-ungari keele sugulust, arvates soome murde pähe ka eesti keelt. Tema uurimiste saavutised on ainult käsikirjas säilinud, kuid oma Ulfiila piiblitõlke-väljaande eessõnas mainib ta jälle, et A. Szenczi Molnári grammatikas esineb sõnu, mis soome sõnadega ühte lähevad.

Scheffer'i raamat „Lapponia“ (1673) väidab, et lapi lapsed, soomlased ja samojeedid on sama algupära, mille tõttu kujuneb uurali keelkond (soome-ugri-samojeedi keeled). Strahlenberg'i teos „Das nord- und östliche theil von Europa und Asia“ (1730) mainib esimest korda kõikide soome-ugri, isegi uural-altai keelte sugulust.¹⁾

Esimesi ungari-soome sõnavõrdlusi tuleb Ungaris ette alles XVIII sajandi esimesel poolel, Andreas Huszti († 1755) käsikirjades. Kuid eelmainitud välismaalaste uurimustes oli põhjapaneva tähtsusega ungari keele A. Szenczi Molnári ungari grammatika.

* * *

1) Soome-ugri keeled on: lapi, ühissoomi, mordva, tšeremissi, sürjani, votjaki — ostjaki, vogull, ungari.
Uural-altai rühma kuuluvad: soome-ugri ja samojeedi keelkond, teiselt poolt türgi-tatari, mongoli ja mandžu-tunguusi keelkond.

XVIII sajandi alul, türklaste väljaajamisega ning vabadusvõitluste lõpetamisega, tõuseb Ungaris tugevamini kui enne jälle kavatsus hõimlasi otsida. Otsimiste siht on geograafiliselt ja teaduslikult muudetud. Vanasti oli suunaks peaaesjalikult lida, sest ungarlased ei unustanud kunagi, et nad on ldist pärit. Nüüd pöörduv huvi ka Põhja poole. Olgugi et keeleteaduse arenemisega kannavad uurimused ikka tõsisemat ja arvustavat iseloomu, ei puudu ka unistajad, kes oma mõttelennuga teadusemeeste objektivset tööd segasid.

Esinevad unistajad, mõnikord avantüristid, ilmareisijad, kes, vaimustatud romantikast, mida pakub hõimuaade, võtavad tõeks kõiksuguse välise sarnasuse ja ehitavad ilma kriitikata, ilma põhjaliku teadusliku ettevalmistuseta teooriaid kuulujuttude alusele.

Asjatundjad teevad teadusliku meetodiga raskemat, kuid kindlmaid resultaate pakkuvat tööd, mille ülesanne on: a) kindlaks teha, kus oli ungari rahva algkodu, nii ühiselu ajal hõimlastega kui ka hiljemini, neist lahkuminekuga aja järgul; b) kes on ometi sugurahvad ja c) mis on nendega juhtunud.

Teadusemehed jäävad reaalsusse ja uurivad kaine kriitikaga, mida eriti algajalugu, keeleteadus, etnilised suhted, arheoloogia ja võimalikult teised teadusealad (botanika, zooloogia) võivad pakkuda tõusvate probleemide lahendamiseks. Üksikud ungarlased lähevad, toetuseta, pikkadele uurimisreisidele ja koguvad väärtuslikku materjali. Hiljemini lähevad teele ka aineliselt hästi varustatud, parematest asjatundjatest koosnevad suuremad ekspeditsioonid. Uuemal ajal ilmub teadusemeeste põlv, kes kogutud materjali teaduslikult välja töötab. Paralleelselt tekivad ka liialdavad fantastid, kes oma diletantlikkude ettekujutustega ning teooriatega tõsisist tööd ainult takistavad.

Järgnevatel ridades mõtleme näidata, mida tõi viimase kahe sajandi jooksul hõimu-uurimiste alal valeromantika ja mida tõendas teadus.

(Järgneb.)

Elemér Virányi.

Carl Heinrich Niggol †.

Üldiselt tuntud ning lugupeetud koolimees ja kasvatus-teadusliku ning koolikirjanduse autor C. H. Niggol lahkus elavate kirjast 28. veebruari hommikul s. a.

C. H. Niggol sündis 26. oktoobril (uue kal. j.) 1851 Uue-Tänassilma ehk Uusna mõisas, kus tema isa Jaak oli mölder ja mõisavalitseja. Oma nime on perekond pärinud Uusna valla „Niguli“ talult, kus esivanemad nime määramise ajal elanud.

C. H. Niggol'i haridustee käis kohaliku vallakooli ja Viljandi saksa elementaarkooli kaudu, kus õpetajaks oli Fr. Kuhlbars, sama linna kreiskooli, ja sealt 1867. a. Tartu elementaarkooliõpetajate-seminari, mille ta kroonu stipendiaadina 1870. a. lõpetas.

Samal aastal määrati ta Tartu linna 2. algkooli õpetajaks. Siit paigutati ta 1875. a. 1. algkooli õpetajaks ja 1877. a. 2. algkooli juhatajaks. Ühtlasi õpetas ta eesti rahvakooliõpetajate-seminaris matemaatikat ja vene keelt.

Siit siirdus ta 1878. a. linna poolt asutatud nõndanime-
tatud linnakooli õppejõuks. Kui ta aga siis vaheajal kreiskooliõpetaja-kutse eksami oli teinud matemaatikas ning keelelis-ajaloolises osas ja see kool 1880. a. kreiskooliks ümber muudeti, jäi ta sinna edasi teaduslikuks õpetajaks kuni 1888. a. lõpuni, mil kool kuraator Kapustini poolt suleti. Sest koolid olid 1887. a. haridusministeeriumi alla seatud ja venestusele anti süstemaatiline käik.

Lühikest aega vaba olnud, sai C. H. N. 1889. a. koha Tartu linna 1. järgu (kõrgemasse) tütarlastekooli, kuhu jäi kuni 1893. a., mil linnavalitsus kooli sulges, sest et venestamisega nõus ei olnud. Kuid varssi omandas A. Grass luba sama kooli kui oma erakooli käima panna, nii et Niggol võis seal edasi töötada kuni 1899. aasta lõpuni.

Oma kutselise koolitöö kõrval oli ta 1888. a. saadik ka papi- ja raamatukõltnis-töökoja juhataja Tartu õpilaste-töökojas, kuhu kõikidest Tartu koolidest õpilased koos käisid. Siln teotses ta 20 aastat.

Mainitud tööde oskuse oli ta omandanud kursustel, mis korraldati Tartus üheksakümnenenda aasta alul taani riitmeistri Clausen-Kaasi poolt. C. H. Niggol'iga ühtlasi teotsesid hiljemini töökooli resp. kursuste alal Hofmann, Ripke, Kügelgen j. t., kes vanematele, eriti keskkoolikasvandikkudele töövilmuses õpetust andsid. Kuid C. H. N. läks nendest selle poolest lahku, et ta tööõpetuse meetodi välja arendas vähemate laste oskuse ja võime kohaselt, ulatudes kuni Fröbeli lasteaedadeni. S—k (G. v. Stryk) hindab Tartu saksa lehes 4. III. 27 C. H. Niggol'i tegevust sellel alal järgmiselt: „Ta pani kooliõpilastele aluse ja võttis kõige vähemad vastu, arendades ja teritades

nende meeli mõõdu, värvi ja korra suhtes, kusjuures tema kui õpetaja meelekujutus lõppemata ulatust avaldas.“

1908. a. Eesti Krediit-ühisuse laekahoidjaks valitud, teotses ta sellisena 1918. aasta lõpuni.

Ehk ses ametis küll endistelt tegevusrööstelt välja kaldunud, ei loobunud ta siiski oma armsaks saanud kasvatusteaduse alalt. Vabadel pealelõuna-tundidel, kui panga-tegevus lõppenud, leidis ta mahti vagusaks süvenemiseks kasvatusteadlikesse raamatuisse. Nagu uut aega ette aimates ilmus 1918. a. tema „Tegelik kasvatus enne kooli ja koolis“ ning 1921/22. a. 5-andeline teos „Kasvatuse radadel“, mille käsikiri paar aastat varemini oli valminud. Seda C. H. Niggoli tähtsamat kirjatööd hindab meie ülikooli pedagoogikaproffessor P. Põld („Postim.“ 298. nr. 23. XII. 1921): . . . „See, mis ta pakub, on praegusel ajal juhtivate kasvatusteadlaste püüe. Sügavast veendumisest, mitte tahtest moodne olla, tõuseb autori vaade kasvatuse kui organilise protsessi kooli ja elava organismi peale. Ja kui ta lapse õigustest kõneleb, eitades mehaanilist tuupimist, vägivaldset survet ja sundi, toonitades lapse iseolemist, hinnates tema mängu, siis ei põhjane see mitte pealiskaudsel vabanduspõhimõttel, vaid sügavas äratundmises, et kasvatus ainult siis edukas võib olla, kui ta lapse loomulikule arenemistungile vastu tuleb. Isevaatamine, iseseisev mõtlemine, isetegevus, omavalitsus — need ei ole mitte paljad ilusad sõnad, vaid psühholoogiliselt põhjendatud printsiibid; autor näitab, kuidas muljed oma täielise selguse omandavad alles siis, kui neile avaldusvormi otsitakse, kui neid joonistuses, käetöös ja muus kehalises tegevuses väljendatakse. C. H. Niggol ei väsi mitte igal võimalusel hariduse käsituse vastu astumast, mis läheb välja teadmiste mälulisele omandamisele, mis teadmiste rohkust taotades või mingis „teadmiste hullustuses“ unustab, et mõistuse arendamine mitte kasvatuse ainukene siht ei ole, vaid et peasjaks peaks olema kõlblise iseloomu ja võimise edendamine. Niisamuti rõhutab ta — ma ütleksin ehk liigagi meie juures hooletusse jäetud kooliõpetaja eksamite kahjuks — et kasvataja juures suurt ei tähenda eksam, vaid õige vaim.“

Kasvatus, mida C. H. Niggol soovitab, on inimlik, osavõtlik, kasvatajalt paljunõudev, kuid ei mingil tingimisel iseloomuta, pehme, hõrdasüdameline, kõikelubav, vaid sihikindel, tõsine, elu kareduse kohta teadlik . . .

Vaim, mis raamatust vastu lehvib, on Pestalozzi ja

Fröbeli vaim, tõsine, lihtne, kristlik — mitte elust põgeneva vagaluse, vaid armastusrõõmsa teo ja elu mõttes...

Nagu igas suuremas töös, mis tervet kasvatusala haarab, leidub ka C. H. Niggoli teoses üksikuid asju, mille vastu saab teaduslikult vaielda. Aga need asjad ei ole mitte nii olulised, et nende pärast töö väärtus ja teoreetilised alused küsitavaks saaksid... Lõpukokkuvõttes peab C. H. Niggoli tööd tütse d a k s p õ h j a k s meie eestikeelsele ja algupärasele pedagoogilisele kirjandusele tunnistama."

C. H. Niggoli kui koolikirjanduse autori üle kirjutab A. Jürgenstein kadunule pühendatud nekroloogis („Postim." 1. III. 27, nr. 59):

„Kes ei tunneks Eestis C. H. Niggoli nime? Terve meie rahva vanem põlv on tema vene keele õpperaamatu järele omal ajal koolides vene keelega tutvunenud. Ja see ei olnud mitte pärastpoolne vaimusurmav „naturaalmeetod", „tummade" õpetus ilma emakeele abita, vaid Niggoli järele õppimine oli huvitav, pedagoogilistele nõuetele vastav ainekäsitlemine, mis meile tolleaegses olukorras otse hädatarvilik oli..."

1919. a. kutsuti C. H. Niggol Eesti Vabariigi valitsuse poolt uuesti avatud seminari käsitöö-õpetajaks. Ühtlasi pidas ta loenguid üldises pedagoogikas ja lasteaiateoorias. Vanaduses kustuva jõu ja nõrga tervise pärast loobus ta 1922. a. seminari õppetööst, kuid lasteaiaseminari jäi ta surmani tegevusse.

„Siin sai ta — lausus prof. Põld C. H. Niggoli mulda-saatmisel — oma rikkalikku elukogemust ja sügavat pedagoogilist teadmist ellu rakendada kujul, mis temale elus kõige kohasemana paistnud. Siin avanesid võimalused oma tegelikkude äranägemiste ja mõtlemiste rohket saaki üldsusele jagada teades... Ta kuulus nende hulka, kes oma nooruses rahva ärkamispäevade ilu ja vaimustust üle elades oma talendiga selleks kaasa töötas, et võiks tõusta kaunim ja parem Eesti, ja kes juba iseseisvaks saanud rahvale püüdis anda seda, mis tema kaunimat tulevikku kõige kindlamini tagab."

Ja nii on ta siis ka väljaspool kooli, seltskondliku tegevuse alal ühes rühmanud ja kaasa tõmmanud, nagu nimelt Eesti Kirjameeste Seltsis, „Vanemuises" ja Eesti Aleksandri kooli peakomitees kirjatöömehena. Seltside ja ühingute arv, kus ta kuulus kas juhatuse- või seltsilikkmete hulka, ulatub 19 peale. Kuid poliitiliste erakondade ja rühmituste tegevus pole talle liialgi sobinud, ja ta on nendest eemale jäänud.

C. H. Niggol oli 1875. aastast saadik abielus õpetaja Rudolf Kalda ja meie Londoni saadiku dr. Oskar Kalda õega. Nende 10-liikmelisest lasteperest on kõik 7 poega surnud. Kolm tütarit elavad Tartus kooliõpetajatena.

* * *

C. H. Niggoli kirjutatud raamatute nimestik.

1. Vene keele õppimise raamat. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused nr. 2. Tuli müügile 1876. a. alul, kalieksas trükk 1892.
2. Vene keele **abd-raamat**. E. K. S. toim. nr. 2. Ilmus 1877, viies trükk 1887.
3. Vene keele **grammatika**. E. K. S. toim. nr. 2-b. Ilmus 1877, teine trükk 1884.
4. Vene keele lugemise-raamat. Sõnastikuga. Ilmus 1883.
5. Lugesid Eesti keelest Vene keelde ümber panna. Sõnastikuga. Ilmus 1884.
6. Lühikene Vene keele õppimise raamat. Ilmus 1889, teine trükk 1891.
7. Lühike Vene keele aabits. Ilmus 1889.
8. Pildi-aabits. Eesti keeles, 1897 (?).
9. Emade kasvatuse küsimus. Kasvatusteaduslik kirjakogu nr. 1, ilm. 1910.
10. Tegelik kasvatus. Kasv. kirj. nr. 2, ilm. 1918.
- 11—15. Kasvatuse radadel. Kasv. kirj. nr. 3—7, ilm. 1921/22.
16. Töökool ja õpekool. Kasv. kirj. nr. 8, ilm. 1921.
17. Friedrich Fröbel ja Maria Montessori. Kasv. kirj. nr. 9, ilm. 1921.
18. Maria Montessori meetodi äraaldused. Kasv. kirj. nr. 10, ilm. 1923.
19. Loomade ilmast. Ilmus 1924.

Vahetevahel ilmunud tööketööd:

20. Lapse suremine.
21. Seitse kirja selle üle, kuidas piiblit peab lugema.
22. Jumala tarkus lastetoas.
23. Kus on õnn?
24. Piiblit võti.

*

Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1873: Mõni sõna tundmusest.

E. K. S. aastaraamatus 1876: Sõna.

Peale selle enamasti populaarsed kasvatusteaduslikud artiklid „Eesti Postimehes“, „Postimehes“, „Päevalehes“ ja „Eesti Kirikus“.

Mälestusi C. H. Niggoli õpetamisajast.

Olin jaanipäevaks n. n. saksa seminari algkooli lõpetanud ja tunnistuse saanud, millel leidis minu kohta paljutähendav märkus: „Wird für die Kreisschule empfohlen.“ Ilma selleta oleks mu elutee teissugusema pöörde saanud, kui ta hiljemini tööpoolest kujunes. Ma oleksin

jäänud kas kodutallu isa juurde põllumeheks või oleksin asunud linna meistri juurde õpipoisiks — kas trükikotta või maalri juurde, eriti just maalri juurde, sest et pildid olid mind ikka vallanud ja ma omapead joonistamises olin tihtipeale kaseid teinud juba enne kooliaega.

Kuid nagu öeldud, minu koolitunnistusel seisis märkus, millega mind kreiskoolile soovitati — ja see avaldas rohkem mõju vahest mu vanemate kui mu enese peale. Ja ehk nendel rohke lastearvu juures igasugune kulu küll suurt raskust sünnitas, tahtsid nad siiski mulle edasiõppimist koolis võimaldada.

Nii sõitsin ma siis isa saatel järgneva semestri alul Tartu, et katset teha kreiskooli pääsemiseks.

See kool asus siis Kalaturu tänava alul Oberleitneri majas nr. 1, mille ees Emajõgi tol ajal veel sügava kääruga tegi Heinaturu pindalasse, olles talvisel ajal soodsaks uisuväljaks vaba õhu harrastajaile.

Uute õpilaste registreerimine sündis mingisuguses eesruumis, kuhu enne minu saabumist juba rohkel arvul oli kogunenud sisseastumis-himulisi. Nende hulgas liikus ka vanemaid inimesi — õpilaste isad ja emad.

Ees laua juures askeldas keegi noor, energiline kooliõpetaja — sinakasmustas vasknööpidega ehitud ametikuues — ja võttis õpilastelt tunnistusi vastu, rääkides sõbralikult, usaldust-äratavalt.

Kogu mu uudishimu ja lähelepanu kiindus temasse. Vanematele, kes tema laua juurde astusid, andis ta selgust eesti keeles. Ja see sündis moonutamata, kõlarikas väljenduses! See oli nähtus, mida ma sinnamaani olin võimatuks pidanud. Kreiskooli õpetaja rääkis eesti keelt! Sama keelt, mida suurem osa kooliõpilastest kodus oma vanematega rääkis. Seminari algkoolis, mille pinke ma kaks aastat olin hõõrunud, kuulsin ma seminaristidelt — need olid suures enamuses lätlased — ja vanematelt, seminariõpetajailt, kes seal tunde andsid, ikka ainult saksa keelt. Ja kui tuli neil eestlastest-lastevanematega rääkida, siis sündis see tõlgi läbi.

Varssi sain ma teada, et mainitud kreiskooliõpetaja oli C. H. Niggol, inspektori asetäitja. Ja siis tõusis minus soov, maksku mis maksab — härra Niggoli õpilaseks saada!

Kui ma järjekorras laua ette astusin ja oma koolitunnistuse talle kätte ulatasin, kiitis ta selle heaks. Kuid siis vaatas ta mu sündimistähte ja tähendas, et mu teadmised kahjuks mu vanadusele ei vasta. Ta ei võivat mind mitte vastu võtta, sest et sisseastujate tung suur.

Ma avaldasin oma puudulises saksa keeles palvet, et ta mulle kooli pääsemise kuidagi viisi katsuks ometi võimalikuks teha. Ja ma arvan, et selle juures mu silmad niiskused.

Ta jäi mõtlema, tunnistas mu kurba nägu ja andis siis luba mul järgmisel hommikul koolitunni alguseks vaatama tulla, kas ruumi jätkub. Mu tunnistused jättis ta enese kätte.

Kui ma järgmisel päeval kooli läksin, juhatati mulle sõna lausumata koht kätte — klassis eelviimaseks õpilaseks... ühe äärmiselt laisa ja üleannetu linnapoisi kõrvale. Nii siis laeva pardale — et kui vääratab, võid lennata.

Kuid härra Niggol oli mulle ometi koha reserveerinud. Minu enda ülesandeks jäi kindlam koht võita.

*

Ma olin kooli lõppklassi jõudnud. Sügissemester oli lõpul ja jõulud ukse ees, mil õpilastele tunnistused kätte anti. Paari viimase päeva ülesandeid ei võetud mitte enam tõsiselt, ei õpilaste ega õpetajate poolt. Sellepärast leppis siis ka suurem osa õpetajaid sellega, et nad õpilaste palvet tähele pannes tunnis lasksid jutte ette lugeda. C. H. Niggol tegi seda eriti ilma õpilaste algatuseta. Ta tutvustas meid lühidalt dr. Kreutzwaldi kui „Kalevipoja“ autoriga ja „Kalevipoja“ kui eesti rahva eeposega ning luges siis meile valitud peatükke raamatust „Die Abenteuer des Kalewiden“ ise ette. See — vist Julius Grosse proosatõlge „Kalevipojast“ — oli siis alles värskelt ilmunud.

Järgneva kooli-poolaasta jooksul esines õpet. Niggol geograafiatundidel veel lugemata jäänud paladega samast raamatust.

Kuidas need kangelaslood mõjusid, otse hingesse löiksid, ei unune iialgi!

Kooli-vahel ajal muretsesin ma endale eestikeelse „Kalevipoja“. Nii avanes mulle tee esivanemate varandusele.

K. E. Sõõt.

Mait Metsanurk ja tema pihtimusromaan.

3.

„Jäljetu haud“ on ühe politikamehe hingetragöödia. Mitte romaan harilikus mõttes. Seda peab erilisel alla kriipsutama. Ja sellest siis olenebki, et olen eritelnud Kristjan

Raudmat täielikumalt, kui seda peategelaste puhul harilikult tehakse. Olen eritelnud eespool ta vaimulaadi ja mõtteviisi — ta abstraktseid ja intelligentseid kalduvusi. Alamaal peaksin veel vaatlema ta tundmuslikke külgi, mis osutuvad ta hingevõitluses positiivseiks jooniks. Alles selle järele saaksime mõista selle inimhinge tragöödiat kogu ulatuses.

Raudma valus traagika peitub selles, et ta sidemed pole katkestatud kodanlise ilmaga, et ta juured on sama ilma maamullas, mida tahab hävitada ja uueks luua. Ta on veel kodanlise ilma produkt, selle harjumustes ja kalduvustes täielikult kinni. Mõistuselt on ta kodanlistest harjumustest üle, aga tundmuste poolest sipleb täielikult kodanlisis kammitsais. Mälestustes peatub ta tihti õnneliku lapsepõlve, koolis ja kirikus käigu, vanemate, romantiliste armastuslugude j. t. asjade juures. Ta olevik on kommunistlik, minevik aga väikekodanlik. Ja seejuures: Mäherdune mõju on neil hingessel. Minevik annab igatsetud puhkust ja soojust, olevik ja tulevik aina rahutust ning hirmu. Katkendilised pildid tulevikust räägivad vangistusest, surmast; siis vabatahtlikust armupalumisest ja rahulikust elust; siis jälle kommunistide võidust, rahva juubeldustest ning eneseaustusest. Raudma olemine on kistud kolmeks: minevikuks, olevikuks ja tulevikuks. Selles ongi suur osa ta hingetraagikat.

Koomilisuseni väikekodanlane on ta armastuses. Pooldab üldiselt kommuuni, kuid armastuse suhtes ripub kramplikult eraomanduse küljes. Tulevase ilmakorra kuulutaja enda siseilm on väikekodanlusest alles vabanemata! Aga pole loota midagi uut, kui meie hinged on alles vanamoe lised. Sellepärast ei või loota üldist ilmakorra pööret nii pea. Sellele tõetundmisele tulebki Raudma oma elamuste ja raskete hingeliste kakkluste järel. Ta senistest veendumustest jääb üldse mulje, et need on liiga varalised ja utopistlikud.

Armastusvahetord ei etenda „Jäljetus hauas“ peamist osa, küll aga selle peategelase hingeelus. Ei saa vaikides mööduda sellest, mis annab päevaraamatule ta romaanilised omadused — tegelastevahelise intriigi ja hingeelulisele tõusule ning mõõnale „eepilise“ aluse.

Peale Raudma kui keskuse on romaani intriigi seisukohalt tähtsad: Kaaren ja Joonatan — lähemate tegelastena; kingsepp Ahasveerus ja tema lapsed, voorimehe ja popsi perekond — kaugemate tegelastena. Kõik need moodustavad selle ringi, mille vahel liigub Raudma tundmuste, armastuse amplituud. „Joonatani armastasin kui

venda, Kaareni — kui naist, aga armastus Viivu vastu on suurem, on puhtam, on kõrgem!“

Vaese kingsepa laste puhul härdub Raudma süda täielikult, ta trots ning kommunistlik iseteadvus murdub. Materialistliku ilmavaate pooldajana ei oska ta ise seda nähtust selgitada ega hukka mõista. Ta ei tihka seda „teaduslikule vaatlusele võtta“. See iseloomustab ta suurt hingelist hellust, kaasatunnet ja ligimesarmastust, mis omane vist küll kõigile Metsanurga tegelastele. „Kui meil õigus on nõuda uut ühiskonna-korda, siis kõige enam nende laste leegionide pärast, kes juba esimesest elupäevast päikesest, puhtast õhust ja inimlikust toidust peavad ilma olema . . .“ Kas ei tuleta see Kristust meelde: „Laske need lapsukesed minu juurde tulla!“ Albert Kivikas on juba juhtinudki oma arvustuses tähelepanu Kristuse ja Kristjan Raudma suhtumisele.

Kaaren naisena inspireerib Raudmat ta tegevuses nagu mõni maaneiu Klaost ja Sooveret. Kaarenis on plastiliselt maalitud endassetõmbunud, tõsise, vaikiva ja kangekaelse naise kuju: Välimuselt kõhn, kahvatu; kogu ta riietus on mustavärviline ja vähenõudlik — nii ta pikk, kõrge kaelaga palitu kui ka kingad ja sukad. Tema näilise külmuse ja ükskõiksuse all pesitseb aga dünamiit, nagu Raudma ütleb; elab sama kahklusevaim, mis Raudmal. Ent ta elab läbi oma kulminatsioonipunkti ja jõuab oma lõpule palju kiiremalt. Ta ei oota ära paratamatut vangilangemist ning hukkamist, vaid kui katkeb tema viimne niit eluga, kui Joonatan hukatakse, sureb vaba surma. Viimane samm annab talle Raudma silmis otse heroilise ilme.

Sellesse naisesse on armastunud Raudma, ent ta ei saa vastuarmastuse osaliseks. Ta püüab Kaareni võita iga-suguste vahenditega: küll oma vaimu ja kangelasmeelega — kehaliselt on ta ju nõder ja otsas, küll karistava ülemana ja noomijana, lõpuks koguni armukadeduse äratamise ja kena neiu sekretäriks võtmisega, aga kõik see ei anna tagajärgi. Kaaren on võitmatu kants, mille vastu purustab Raudma asjatult piike ja teeb end naeruväärseks nagu Don Quijote. Vihkab kodanlaste armastussõnu ja muid armutraditsioone, kuid unistab temast nagu koolipoiss või talusulane. Tahab sooja pesakest valmistada, Kaareni sellesse naiseks ja sekretäriks tuua, unistab „pulmareisist“ ja puhkusest, kuid Kaaren vastab kõige peale lõikava kindlusega „ei“ ja tunneb samal ajal sümpaatiat Raudma „parema käe“ Joonatani vastu. Raudma on enese naeruväärsusest täielikult teadev, kuid mis teha, kui ei saa

parata neetud kodanliste instinktide vastu! „Kuluvad aastasajad, lähevad hauda kümned põlvned, enne kui eraomaniku instinkt meis jäädavalt kustub.“

Kui keegi tahab kirjutada kunagi Metsanurga naistest ja kirjaniku suhtumisest nendesse, siis on muu seas „Jäljetu haud“ andmeterikkam teos. Metsanurk idealiseerib naisi (vabandataguli), Raudma austab naisest „oma ema, oma õde ja seda igavest jõudu, mida nimetame armuks, mille suurust aimame õieti siis, kui oleme mannetud ja mahajäetud . . .“ „Jäljetu haua“ naistegelased Kaaren ja Veera on otse eeskujulikud oma veenete ja kohuste kinnipidamises. Raudma teab, et tema lähemate kaastöölise seas teotseb keegi äraandja; ta kahtlustab keskkomitee liikmeid, kuid Kaarenist ei julge ta mitte kahtlaselt mõelda. Tõelikult on viimasel äraandmiseks eeldusi. Mil määral suurendaks see aga Raudma traagikat ning teose põnevust, kui Kaaren oleks äraandjal Teoses on episood Raudma armuloost ühe juudi neiuga, kes osutub äraandjaks; see on huvitavam ja plastilisem koht kogu raamatus. Samuti võimaldaks Veera vallatu ja kergemeelne iseloom äraandmist, kuid ta jääb vangiski truuks kommunistlikule usule ja oma paleusele — Raudmale.

Kui Metsanurga idealistidel armastusajus äpardub, siis ei süüdistata nad mitte naist, vaid iseennast. Metsanurga tegelased ei muutu armastades tsünistlikeks ega traagilisteks, vaid elegeelisteks ja enese-iroonikuteks.

4.

Peale „Kindrali poja“ ilmumist on süüdistatud Metsanurka kommunistlikus agitatsioonis. Kuid see on suurim ülekohtus, mis Metsanurgale on tehtud. Kui keegi kommunistlikku tegevust teravalt arvustab ja paljastab, siis on see just Mait Metsanurk.

Kuigi Raudma hing käib iseteed, on ta kommetelt siiski eeskujulik kommunist. Aga seda ei saa öelda ta vähemate vendade kohta. Need on enamikus egoistlikud äraandjad ja võimuhänitsevad karjeristid, nagu selliseid on kujutatud „Kindrali pojaski“.

Tüübiline karjerist „Jäljetus hauas“ on Kibbal, kes saab Raudmale saatuseks. Peale Joonatani — Raudma „parema käe“ — surma saab tema Raudmale „kõige lähedasemaks“. Ta on juba välimuselt eemaletõukav, kuid muidu on ta „energilisem teistest, töötab väsimatult ja püüab nähtavasti märssalikeppi keerutada“. Tal on kiltri vaimu ja

opmani ägedust, pooldab kiiret revolutsiooni ja suudab selle tõttu Raudmagi eemaldada juhtivalt kohalt, kelle riigipöörde „kava valmistatud aastakümnete peale“. Tema sugusele on täitsa loomulik, et vangi sattudes annab Raudma ära. Tema juhatuse all töötamisest on Kaaren täielikult tüütunud ja nõuab Raudmalt tema kõrvaldamist juhi kohalt. Kaareni pettumus ja katastroof ongi tingitud sellest võimatust juhust.

See on väherõõmustav „seltskond“, kes peab tooma paradiisi maa peale või kelle kasuks tuleb töötada. Ollakse küllastunud ühistest huvidest, õigemini neid pole olnudki ega saa olema. Kuulsuse ja rikkuse lootuses on hakatud kommunistideks. Nende enesesalgavus ja ausus oleneb ainult rahalisest tasuvusest. Puhkus ja rahulik elu on nii hädavajalik, et saadakse äraandjaks, hädaldajaks ja elumaitsjaks. „Jäljetus hauas“ on sääraasteks tegelasteks näiteks: provokaator, kelle Raudma maha laseb, popsist seltsimees ja piiritagune seltsimees. „Tahaksin vaikselt ja rahulikult elada kõige selle vaeva ja rahunuse järele,“ ütleb Raudmale viimane. „Naiseigi võtaksin, kui just mõistliku inimese juhtuksin leidma!“ Mäherdust maa-armastust osutab maata rahvas! „Ennem annab tüki omast küljest kui jalatäiegi oma üleliigsestki maast... Seda kihti me ei murra, küll aga võib ta meil kaela murda.“ Ennem võib käabusmändidele ja sinavatele kuuskedele elu ja mässuvaimu sisse puhuda kui neile!

Piiritaguse „punase“ jutustusest kui ka ühe „valge“ memuaaridest selgub, missuguse kohutavuseni on arenenud piiri taga kõigi seniste valitsuste ja valitsejate ebavoorused. „Ei ole seadust, ei ole õigust, ei ole kohut, ülemus on kui jumal, kellest kõik oleneb.“ Lõbutsetakse, lõhutakse ja laiseldakse. „Miljonid laisklevad, kümned miljonid lõövad looderit, sajad miljonid peavad vana korra varemell pillerkaari...“ Eks anna see idealistidele põhjust pettumuseks! „Ja mina pean neile siin uut söödamaad valmistama, sest seal on varssi kõik lage!“

Aga Raudmat ei kohuta see mitte parema tuleviku nimel võitlemast. See sunnib valima ainult teisi tööriistu. Purustava ja hävitava revolutsiooni asemel hakkab ta pooldama pikkamisi arenevat evolutsiooni. „Näen vaimus kangelasi, kes algavad võitlust inimkonna tuleviku eest teissuguste abinõudega... kes hakkavad vastu ainult sõna ja mõtte mõõgaga...“ Tema ei saa kuuluda tulevaste kangelaste hulka, sest temas elavad veel tugevad tänapäeva kired ja pahed. Raudma on instinktilt oleviku,

vaimult aga tulevikuinimene. Ta ulatub kogu kaasajast pea jao kõrgemale. See on suur vahe, mis raagib tema kasuks.

5.

Missugused on Metsanurga uue romaani tehnilised omadused? Nagu teame, on see päevaraamat, sarnanev oma tiheduselt Tuglase „Felix Ormussoniga“. Üldmaht ja sisaldavus on aga hoopis teine. „Jäljeta haud“ ületab kompositsioonilt meie tavalikud päevaraamat-romaanid: ta on neist palju kindlam ja mitmekesisem. Suur voores: kõigi tegelaste saatus on viidud lõpule — Metsanurk likvideerib neid traagilise surmaga. Surm on kui raske saatus, millest pole kellelgi pääsu. Kõrvaltegelaste lõppu konstateerib päevaraamatu autor, aga tema enese viimase teekonna üle annab aru kirjanik, kes hankinud selleks pealtnägijate andmeid ja tähelepanekuid.

„Jäljeta haud“ ei sisalda mitte üksi peategelase kahtluste kompleksi ega isikliku elutraagika põhjuste summat, vaid annab ka pessimistliku läbilõigu paljudest väikeinimeste saatustest ning tulevase ilmakorra loomise võimalustest. Ta sisuline mitmekesisus on seepärast võimalik, et pole tarvitatud kujutamise ja maalimise, vaid kirjeldamise, harutlemise ja refereerimise meetodit. Päevaraamatu autori vaateprisma läbi vaadates pole see teisiti võimalikki.

Päevaraamat algab jutustaja vanemate ja lapsepõlve kirjeldamisega, nagu biograafilised ja geneoloogilised romaanid tavaliselt. Paralleelselt põimub läbi praeguse olukorra ning armastussuhte esiletoomisega. Edaspidises arengus on vaheldumisi abstraktseid harutlusi, sündmuste referaate ning väikesi loodusekirjeldusi. Viimased lisavad üldisele valitsevale abstraktsele kuivusele tunduvat lüürilist tunnet. Mida lähemale lõpule, seda lüürilisemaks ja hoogsamaks muutub teose jutustustoon.

Kummalise tunde tekitab Metsanurga romaan sellega, et tal pole sugugi — või leidub üsna vähe — põnevust, vaatamata ta põrandaalusele ainele. Kuivõrra hõõgav ja närvekiskuv on näiteks tema varem kommunistlik jutustus „Jumalata“. Mõningad vahejuhtumused, nagu äkillised kohtamised nuhkidega, Kaareniga või teiste seltsimeestega, osutuvad enamikus ainult katketeks. Need episoodid täidavad kõige suuremal määral ainult illustratsiooni ülesandeid. Püsivaks jääb ikka ja alati autori isiklik abstraktne vaateprisma, mahla- ja võrtsiandjaks ta skeptiline vaim. Vahel on kordumist ja laialivalgumist, kuid selle kahjulik-

kuse üle võib vaielda. Näiteks aitab kordamine teha reljeefsemaks autori elutraagikat.

On huvitav tähele panna, mis suunas on arenenud Metsanurga jutustamisviis. Ta esimene pikem jutustus „Isamaa õilmed“ oli kirjutatud päevaraamatu vormis ja nüüd on ta jälle selle juurde tagasi tulnud. Järgmine teos — „Vaheisaare Villem“ — osutas suurt ja ootamatut arengut oma puhtakujulise eepikaga. Sellele järgnenud romaanid ja novellid ei suutnud enam taotella eelmise jutustuskunsti voores, vaid kaldusid järjest ikka enam abstraktsema — refereeriva ja analüseeriva — käsitusviisi poole. Eeskätt just „Orjad“ ja „Ennäe inimest!“ Selle tüüpilise tõusu — võib öelda ka languse — viimane vili on „Jäljetu haud“.

Metsanurga kõige viimastes töodes on märgata sootuks uut vormitunnet. Selles tundub Lääne-Euroopa, eriti saksa ekspressionistide mõjustusi. Selleks leidub aga veel enam sisemisi põhjusi. Metsanurk on aktualist, ta sammub meie valmulikumise eesotsas, ta tunneb tänapäeva inimese käristatud ja närvilist hinge. Loomulik, et seda ei saa käsitleda niisuguste vormivahenditega, kui rahulikku ja lihtsat külainimest. Meie ajast ei kirjutata eeposi. Tammsaare tahtis luua eepilise suurteose ja pidi valima selleks oma aine möödunud sajandi viimasest veerandist. Ka Kivikas püüab kirjutada eeposi, kuid eeskätt ikkagi primitiivseist külaelanikest.

„Junalata“, „Algus“, „Kindrali poeg“ ja „Jäljetu haud“ on täis moodsaid, ekspressionistlikke sugemeid. Stiil on aina ruttav, katkestatud, lühilausealine. See on oma laadis ehtis ja väljatöötatud. Keelest on kadunud naturalistlik värskus ja lopsakus, mis oli ilmne Metsanurga algusaja loomingule. Lihtsaid, igapäevseid sõnu on veel iroonilistes ääremärkustes. „Jäljetu haud“ lobbab kibedast irooniast, mis on ta stiilile otse kui pipraks. Läbi selle näib vahel nagu nuttu läbi naeru. Elukibedus ei anna ju põhjust rõõmsaks meeleoluks.

„Jäljetu haud“ on kurb ja nukker raamat. Ta võlub meid oma mõttejõu ja tõetsimise kirega. Vähemal määral huvitume kujudest ja sündmusist. „Jäljetu haud“ sunnib lugejat mõtlema ning arvustajat tsiteerima. See on harutluste raamat, täis teravaid aforisme, paradokse ja iroonilisi mõtteteri. Üle kõige hoovab autori skeptiline ja pessimistlik vaim.

Arthur Roose.

Philipp Karell ja eesti ajakirjandus.

Meie tähtsama ja tänini vähe tuntud ärkamisaja-tegelase dr. med. Philipp Jakob Karelli kohta leidus eesti kirjanduses kuni mineva aasta lõpuni õige vähe teateid. Teati üldiselt ainult, et ta oli Vene keisrite ihuarst, ja see oli ka kõik. See mees väärib oma iseloomu, oma teaduslikkude uurimuste ja laialdase seltskondliku töö tõttu ometi meie täit lugupidamist ja tähelepanu.

Allikad, millede varal me Karelli tegevusest võiksime ülevaadet saada, on praegu alles laiali ja läbi uurimata. Isegi õpetaja M. Lipu käsikiri ei anna meile paljudes küsimustes selgust, sest auväärne Karelli eluloo kirjutaja ei näita meile mitte iga kord allikaid, mille abil ta oma töö on kirjutanud. Kuid siiski on tema töös palju väärtuslikku materjali koos.

Edasi tunneme Karelli Peterburi patriootide (Koeler, Schiefner) kirjades. Nii ei jõua Koeler oma kirjades Hurdale Karelli küllalt ülistada. Ta kirjutab 1863. a. Peterburist:

„Siinsete rahvasõprade peaisik on vastuvaidlemata dr. Karell, keisri majasteedi ihuarst.“ Niisama ülistab Schiefner Karelli oma kirjades Kreutzwaldile. Kuid Karelli omi kirju ei ole tänini ühtegi teatavaks saanud, kus tema seisukohta võtaks eesti asjade suhtes. Küll peaks neid aga olema. On ju teada, et Karell ühel ajal Kreutzwaldiga Tartu ülikoolis õppis, ühes korporatsioonis („Estonia“) temaga koos töötas ja kogu eluajaks temaga heasse vahekorda jäi. Ka suusõnaliselt võib Karelli kohta praegu teateid saada, sest õnneks elab nüüd veel inimesi, kes Karelli isiklikult tundsid ja tema kohta mõndagi jutustada teavad.

Tolleaegses eesti ajakirjanduses leidub ainult lühikesi märkusi Karelli kohta. Antakse mõne reaga teada, et Karellil oli au keisrihärra jutule pääseda või et Karell sai selle või teise ordu tähe või mõne muu kingituse osaliseks. Needki teated on nähtavasti vene või saksa lehtedest võetud.

1871. a. kirjutab „Eesti Postimees“ nr. 2 Tallinna Kaarli kiriku valmisaamise puhul, et „Geheimrath“ dr. Karell kinkinud kirikule „suurt kirriko eesust“. Ja 1881. a. kirjutab sama lehe nr. 29, et dr. Karell olla Kadriorus suvitamas ja eestlased käinud temale laulmas. Edasi leidub märkusi Karelli kohta igas eesti lehes 1882. ja 1886. a., s. o. Karelli 50-a. doktorijuubeli ja tema surma puhul. Kuid ka need teated on enam informatsiooni laadi teiste,

võõraste, lehtede järele kui iseseisvad kirjutised. Nii teatab „Olevik“ 1882 nr. 22, et Karelli juubelpäeva hommikul laulnud eesti koor Kappel'i juhatusel mitu eesti laulu ja Kreutzwald annetanud omalt poolt Karellile eesti sälmikutekogu.

„Postimees“ 1886 nr. 29 teatab, et Weizenberg kinkinud „Vanemuise“ seltsile elusuuruse Karelli marmorist rinnakuju. Kuid „Vanemuise“ tegelased ja praegune asjaajaja ei tea sellest midagi ega ole sellest ka midagi kuulnud.

Karelli surmasõnumit teatades kirjutab „Meelejahutaja“ 1886 lk. 271: „Isa pidas Tallinnas veevedamise ja mõisnikkude jahikoerte pidamise ametit.“

See on kõik, mis eesti trükitud ajakirjandus kuni mullu aastani Karellist teadis. Ja ometigi on Karell suurim meestest, keda eesti rahvas sünnitanud. Tema piimravi, mis 1866. a. ühes prantsuse arstiteaduslikus kuukirjas ilmus, tegi ta üle ilma tuttavaks ja tema piimravi-meetod leiab teaduses täielist lugupidamist ja hindamist¹⁾.

Philipp Jakob Karell sündis 10. dets. 1806. a. ja suri 30. aug. 1886. a. Tema on Peterburis Sergiuse kloostri surnuaiale maetud, kuna tema vanemad — isa Jakob ja ema Marie — Tallinnas Kalamaja surnuaial puhkavad. Nende hauda katab haulalaiune ja -pikkune raudkivi, mille pealt veel selgesti saab Jakob Karelli nime lugeda, kuna muu kiri on segane. Nende kõrval puhkavad samasuguste kivide all kolm nende kuuest tütreist. Hauda ümbritseb madal raudaed.

Mullu pühitsesime Karelli 120-a. sünnipäeva, 40-a. surmapäeva ja 60-a. piimravi ilmumise aastat. Nii siis kolmekordne mälestusaasta.

Need read tahavad eesti kirjanduse harrastajate tähelepanu juhtida mehele, kellest meie tänini ainult suurt, head ja ülendavat teame. Teda nimetati ta eluajal juba anima candida. Ja seesugune vaim õhkub meile igalt poolt vastu, kus me tema tegevusega kokku puutume.

A. Lütis.

Kuri silm.

2

Rõngus tarvitati järgmisi kahetusesõnu: „Sina nõid, nõlu koel Kae, mees kui mätas, naine kui tõrva kand.“

1) Karelli kohta pikemalt vaata minu artiklid „Eesti Arstis“ ja „Eesti Kirjanduses“ nov. 1926 ja „Vabas Maas“ 1926 nr. 290.

Sinu pale paistku kui tõrva kand! Sinu silmä persen kui vähjal — sinna, kos siilul, pää pääl kui kärnkonnal. Pea see N. N. rahul nigu munast sõlm ja lainest loome lahutas. Mina rist sinnu Jumala, Esä, Poja ja Pühä Vaimu nimel. Kas sa vannud ära kuradit, kõik tema tööd ja teku? Mine ära, sina roojane vaim, anna maad Pühale Vaimule. Mina vaanu sinnu, et sina ära läät Jeesuse Kristuse sulase ümardäjä nimel. Aamen. Peale selle lugeda veel usutunnistus ja 4. ning 5. peatükk.

Võrumaal loetakse kahetatu juures järgmisi sõnu:

Nigu puul juurökösö,
nigu nabal soonökösö,
luu kopin, soone sopin,
käega käparda, sõnnuga sopõrda,
sopõrda sobõdõ,
käparda kábade,
nipärda nobõda.
Aaronili sai ahk särk,
Moosõssõlõ must särk,

preestrile pika püksi,
pika põkardäge,
musta mõkardäge,
aha avitagõ takast.
Sopõrda, sapõrda,
käparda, kopõrda,
nipõrda, nopõrda,
mäkerda, mõkerda,
siis om naba paigal jälle!

Veel soovitakse sel puhul hõbesõrmuseid, vanu rubla-tükke ja muid vanu hõbeasju vette panna, veele põlevaid süsi peale visata ja seda vett juua. Kahetatud lapsele soovitatakse parandamiseks lävelt noaga risti muda kaa-pida, seda hõõgavate süte peale märja nartsu sisse panna ja seda suitsu lapsele vastu nägu lasta.

Kreutzwald tähendab veel, et kahetatud lapse arstimiseks vaja vett läbi kuumade kerisekivide valada, sellesse vette tuliseid süsi kolm korda visata, siis seda vett esmalt lapsele juua anda ja pärast ise juua. Siis saab laps terveks, kahetajale enesele tuleb aga silmapõletik (Der Esten abergl. Gebr.).

J. Jung nimetab, et kahetajalt vaja mingisugune riidehülp saada ja sellega kahetatud isikut või looma suitsetada; kui aga võimatu on riidehilpu saada, siis ta jälgedest õlekõrsi, peerupilpaid jne. võtta ja nendega suitsetada. Et seesuguseid kõrsi leida oleks, riputatakse neid läve sisse- ja väljapoole, sest et võõras juba sisse tulles ikka peab nende peale astuma. Ka ostetakse apteegist kurja silma vastu nõiavõid ja kurja silma õli (Kodumaalt VI). Muidu kõneldakse Võrumaal veel, et pärast külalise äraminekut vaja tuba pühkida, pühkmed põletada ja pühkmete suitsuga last suitsetada kurja silma mõju kaotamiseks.

Kiitmise ja imestlemise puhul tuleb rahva arvates kiitmise ja imestlemise vastu tingimata vaielda; ainult vastuvaidlemine murrab imestlemise kahjutegeva oda otsa. Vastuvaidlemise puhul õeldakse kiitjale vahel koguni

jämedusi, kästakse teda näiteks midagi lakkuda, mida muidu keegi ei laku. Lapse kiitjale öeldakse Narva pool tihti: „Imesta itse ja musta kassi prussi!“ Tavalisest vastatakse kiitjale: „Enne oli palju parem või palju ilusam“ või midagi muud sellesarnast. Igatahes peab kiituse kuulja ikka käesolevat seisukorda endisest palju halvemaks nimetama; üksi sedaviisi võidakse kiituse, imestlemise ehk kurja silma mõju kahjutuks teha. Tuntakse mõnda juhtumust, mil kiitust ehk imestlemist tagasi ei tõrjutud, ja kohe sündis imesteldud isikule, aga ka loomale, isegi asjale mingisugune äpardus või see, keda või mida imesteldi, sai hoopis otsa.

Ülepea peeti suitsetamist mõnusaks abinõuks kurja silma ja imestlemise vastu. Seda abinõu tarvitati inimeste, aga ka loomade jaoks.

Iga kahetatud ehk imestatud looma arstitakse oma viisi. Võru pool lastakse kahetatud hobuse sabast natuke verd välja, arvates, et see abinõu varssi parandab; kahetuse eest varjab lakka pandud sulahõbe, mida teisel lastelegi riietesse pannakse.

Pärnumaal arvatakse, et abielupaari võib ära kahetada, kui öeldakse: „Küll elab see abielupaar hästi!“ Ehk: „Küll elavad nad ühes nõus!“ Ehk: „Küll on nad head inimesed!“ Säärase ütluse järele algab varssi kahetus, tõuseb tüli ning riid.

Võnnus arvatakse, et loomade kahetaja tavalisest vana naisterahvas peab olema; kahetatud loom kaotab söögiisu ega võta tihti enam jalgu alla. Seesugusel puhul peeti tarvilikuks seda vana naist looma juurde tuua ja naist lasta looma „ära kaeda“. Seepeale hakanud loom sööma ja kõndima.

Kahetatud lehma piima venimise puhul arstitakse lehma Tarvastu pool umbes niisama kui kahetatud inimest, muud kui pori ja kahetaja kasuka karvu segatakse selle lehma piimaga, lisatakse vett juurde ja antakse lehmale juua.

Võrumaal puuritakse pihlakase pulga sisse auk, auku pannakse sulahõbedat, pulk ise aga lehmasaba jõhvi sisse karja väljalaskmise puhul. Sulahõbe kaitseb karja kogu suve kurja silma eest.

Kahetatud lambaid suitsetatakse mõne varemini nimetatud ainega, nimelt aga kahetaja riidetükiga.

Kahetatud seapõrsaid arstitakse Kadrinas triivistikiga, silmakiviga, miisujuurega ja mustade küünaldega.

Tartumaal Avinurmes öeldakse, et sündinud seapõrsaid keegi võõras inimene ei tohi vaadata, — muidu tapab neid võõra vaade või neile juhtub igapäev õnnetust.

Viru-Nigulas võetakse kahetatud põrsaste arstimiseks nurgast ämblikuvõrku, sammalt, juudasitta, mitmesugust rämpsu ja kolm korda ukse alt prahti, põletatakse seda ja hoitakse põrsas selles suitsus.

Viljandi kihelkonnas kästakse, kui loom kahetatud, pimedas looma juurde jääda valvama. Kuuldakse looma õhkamist või rõhkimist, siis vaja ahjuluuaga kolm korda looma selga lüüa; säherdune löömine on kõige parem arstirohi.

Veel võidi kurja silma mõju kõrvaldada, kui silma omanikku nii löödi, et verd kuskilt nähtavale tuli.

Sagedasti arvati kahetuse puhul kasulikuks tark kutsuda arstima, sest kui ka abinõu arstimiseks tunti, loodeti, et tark ometi paremate tagajärgedega võib arstida.

Setumaal minnakse kahetuse puhul alati targalt abi otsima. Kaasa võetakse peajasjalikult viina, aga ka veel soola. Tark puhub viina ja soola peale ja loeb ühtlasi kahetusesõnu. Sool pannakse vette ja juuakse sulatatult ära; ka viin rändab sama teed. Nõiasõnu loetakse sealjuures nii tasa ja arusaamatult, et keegi pealtkuulaja neid ei mõistaks; tark kardab, et kuulaja ta sõnu kätte saades ise hakkab arstima. Kardetakse sedagi, et kui vähik nõiasõnu kuuleb, sõnad tervekstegeva võimu kaotavad.

Kurja silma halbade tagajärgede kõrvaldamiseks on kasulik veel teiste kuules kurja silma omanik tublisti läbi sõimata ja peale selle, nagu vanad roomlasedki juba tegid, maha sülitada, kuid kolm korda.

Kahetatud looma, aga ka inimese haiguse puhul juhitakse haigus järgmist viisi mujale: Võetakse juukseid või karvu, tehakse neist pakk ja visatakse maha käidavale teele. Võtab keegi ilma paha aimamata selle paki maast üles, omandab ta haiguse, arvatakse Võrumaal.

Mõnikord kuulakse Võrumaal arvamist, et kuri silm lapse „äia kammitsassegi“ paneb. Sel puhul arstitakse last nõndaviisi:

Pakkõ! Mina mööda mõõgaga,
mina rao ravvaga,
mina otsi oraga,
mina tsiiri tsirbiga,
mina vääri völdsega,
mina nõglu nõglaga.
Jumala Eša jne. nimel. Aamen.

Kanassegi avaldab kuri silm mõju. Soovitakse kana haudumapanekul munadest poegi, tuleb kana nii panna hauduma, et keegi ei näe kana. Näeb aga keegi kana haudumapanemist, lähevad munad rikki.

Ülepea ustakse Tartumaal Avinurmes, et looma ostmise puhul vanem meeste- ega naisterahvas looma ei tohi koju tuua ega teda esimest korda näha, sest seesugusel puhul ei sigi loom, vaid talle juhtub õnnetus või ta saab otsa. — Võrumaal seletatakse, et kui müüja müüdud looma taga kahetseb, siis see loom enam ei edene. Müüb see, kelle loomad senini edenenud, looma säärasele isikule, kaob müüja loomapidamis-õnn ega saa ta seda enne tagasi, kui kõik loomad on ära müüdnud ja hoopis uue loomatõu ostnud.

Lõpuks olgu tähendatud, et rahvas kurja silma lehti ja nõialehti tunneb; need kasvavad suure metsa all liivasel nõmmepeinnal. Kui neid lehmale joogi või millegi muuga süüa antakse, kaotavad nad lehmalt kurja silma saadetud vea, nagu piima venimise, usside tekkimise piima jne.

Olen siin tähele pannud ainult neid abinõusid, mida Eestis kurja silma põhjustatud tagajärgede vastu tarvatakse. Võõrad rahvad tunnevad kurja silma vastu mõnesuguseid abinõusid, aga et need niisama fantastilised on kui eesti omad, ei hakka ma neist siin pikemalt kõnelema, vaid võtan kurja silma mõju võimaluse üldiselt käsitlesele.

Tekib küsimus: kas on kurjal silmal teaduses mingisugust alust või tuleb kõike ainult fantaasia tooteks pidada? Täiesti ilma mõjuta kaasinimeste kohta ei ole silm, seda on ammu juba ära tuntud, kuid varem ajal ei osatud asja õieti ära seletada. Alles 1841. a. tõi inglise arst Braid küsimusse uut valgust. Braid laskis kellegi isiku pikemat aega mingisuguse läikiva asja peale vaadata. Säherdune vaatamine tegi vaataja uniseks; tekkis hüpnoos. Hiljemini on hüpnotismi õige laialdaselt tarvitusele võetud. Hüpnoos on unega ligidalt sugulane, erineb aga unest selle poolest, et üks osa keha tegevuses on, teine puhkab. Tahtmine ja mõtlemine, mõistus, on pandud uinuma, kuna muud meeled edasi funktsioneeruvad ja välisilmaga ühenduses seisavad. Muljeid võetakse väljastpoolt küll vastu, ilma et neist ometi õieti aru saadaks. Hüpnotiseeritud isikut võib torgata nõelaga, ilma et torgatav valu tunneks. Hüpnotiseeritud isik saab hüpnoosi ajal täiesti võõra tahtmise orjaks; vastu panemata hakkab ta hüpnotiseerija käsku täitma, ühtlasi aga kõike uskuma, mida see kõneleb, kõnelgu see ka lollusi. Arvustamine puudub hüpnotiseeritud isikul täiesti; hüpnotiseeritud isik muutub kuutõbise sarnaseks. Ühtlasi tuletab ta elavalt meelde väikest last ja ahvi; tal on himu kõike järele teha, mida ta näeb ees tehtavat.

Välisele mõjudele õrnu isikuid võib mõnegi korra juba paljas hüpnotiseerija sellekohane käsk hüpnotiseerida.

Sõna võib õrnemate erkudega isikutesse palju mõjuda, niisama kartus, aga ka eesmärk. Seesugused nähtused juhatavad meid suggestiooni juurde. Kuna hüpnoos laseb uinumise puhul mingisugust tegevust ette võtta, sünnib see suggestiooni mõju tavalisest ärkvel. Mingisugune välimine mulje avaldab tihti nähtavaid tagajärgi ümbruse kohta. Haigutus hakkab nagu külge: üks haigutab ees, teised hakkavad järele haigutama. Naerab keegi klassis, puhkeb pea kogu klass järele naerma. Moloskovitsis nägin, et kui kirikus keegi naisterahvas puhkes nutma, varssi peaaegu kõik naisterahvad kaasa nutsid. Häbi, ärevuse, ehmatus puhul tõuseb vahel puna, vahel kahvatus palgesse. Tihti kaob hambavalu hambaarsti ukse taga: eeloleva operatsiooni kartus võidab valu. Psüühilised mõjud jätavad keha avaldusesse jälgi. Ammu on arstid tähele pannud, et kartuse tagajärjel just kardetav haigus tekib. Iseäranis ilmub see nähtus koolera puhul. Mitmed koolera kartjad on just haiguse kartusel selle haiguse saanud. Kartus igatahes mõjub ühel või teisel viisil ka südame tegevusse, seega verevoolamissegi, ja avaldab nii mõnesuguseid tagajärgi kultuurirahvaste seas, veel enam ometi looduselaste keskel.

Sarnase suggestiooni mõju leiame kurja silma usust. Nagu nimetatud, arvab rahvas kurja silma palju kahju tegevast. Oma jagu on rahval õigust kurja silma uskuda, oma jagu seisab see usk aga vääril alusel, sest rahvas on loomulikke nähtusi katsunud seletada maagiliste nähtustega, arvates, nagu oleks kuri silm midagi päikese sarnast, mille kiired teise inimese või looma peale satuvad ning seal mõju avaldavad, nimelt halba mõju. Halba mõju ei avalda silmast välja voolavad maagilised kiired, vaid kartus kurja silma eest. Suggestioon esitab siingi oma osa. Väga tihti ei seisa halb mõju kurja silmaga mingisuguses ühenduses. Kui äkisti mingisugune haigus tekkinud, otsitakse selle põhjust muu põhjuse mittetundmise puhul kurjast silmast, kuna silm ometi selles suhtes täiesti süüta, nagu näiteks see eespool-nimetatud „Kuldja“ loos esineb.

Leidub isikuid, kel tekib halb tundmus, kui keegi neid tüki aega teravalt vahib; tuleb neil usk kurja silma pahasse mõjusse juurde, võib see usk mõnikord koguni kuritegevusele saata. Seligmann jutustab selle kohta järgmise loo: 11. oktoobril 1906. aastal ootas 20-aastane lukksepp Berliinis uulitsa ääres peatuskohal vagunit. Keegi vana naisterahvas sammus ootajast mööda ja vaatas teravalt ta otsa. Sedamaid tõmbas ootaja põuest oda

välja, tormas nagu pöörane naisterahva kallale ja haavas teda rinnust, kõhust ja kätest elukardetavalt. Politsei pani pöörase mehe tegevusele piiri. Ülekuulamisel seletas kallal tungija, naisterahvas tahtnud teda kurja silmaga ära nõiduda. Sellest sattunud ta nii ärevusse, et ta oma kaitseks vaja arvanud olevat naisterahva kallale tungida.

Kui kooliõpetaja koolis kurjalt laste peale vaatab, mõjub säärane vaade tihti rohkem kui pikk manitsus; ehk kui kellelgi suurel mehel silmad vihast välguvad, tunnevad alamad hirmu ta ees. Jälle teised ei taha endid suuremas seltskonnas näidata, kus kõikide pilgud neid vaatavad; nad püüavad endid võimalikult palju suurema hulga pilkude eest varjata. Mõni kannab koguni siniseid prille, ainult sellepärast, et talle otsakohe ei võidaks silma vaadata. Mõne isiku silm ei kannata teise isiku pilku välja; seesugune isik lööb alati silmad maha, kui keegi ta peale vaatab. Inglismaal vaatas mõne aja eest kooliõpetaja kurjalt lapse peale ja noomis last. Laps läks koju ja kõneles, kooliõpetaja vaadanud ta peale kurja silmaga. Ema kurtis selle järele: „Ma ei kaebaks, kui kooliõpetaja oleks löönud last, aga kurjalt lapse peale vaadata, see on hirmus!“ Ema kartis, et kooliõpetaja kuri silm lapsele kas haiguse saadab või midagi muud halba teeb.

Kahlemata jääb tõsiasi, et kuri silm neid haigusi võib tuua, mis ülepea suggestiooni mõjul võivad tekkida. Kaugemale kurja silma jõud ei ulatu, sest kõik muu kuulub ebausua valda. Muidu olgu tähendatud, et kurja silma suggestiooniga võib veel käsikäes käia sõnasuggestioon. Kiitus igatahes kiidetavasse isikusse halba mõju ei avalda, küll aga laitus, kirumine, sõimamine, needmine. Nende meelevalduste tekitatud suggestioon ei või arvesse võtmata jääda.

Kui haigeid silmi iseäranis kurjeks peeti, ei ole see arvamine hoopis ilma aluseta. Mõni silmahaigus võib tõesti kergesti tervete silmadega isikusse nakatuda, nimelt siis, kui terve isiku silmad kellegi haigete silmadega kokku puutunud ainega ühendusse astusid, näiteks kui sama pesuvett tarvitatakse.

Tekib veel küsimus: kuidas on lugu elajate kurja silmaga? Kõige pealt tuleb tähele panna, kas on ülepea loomadel hüpnoosivõimalus olemas. Tuttav on, et mitmed loomad vaenlase eest põgenemise asemel sellele otse suhu jooksevad. Kas seesugune suhujooksmine hüpnoosi mõjul sünnib, on iseküsimus. Nagu inimesed ja loomad tülakahju puhul tihti on „pea kaotanud“, nii ei suuda mõned loomadki ähvardava vaenlase ees õiget teed põgenemiseks.

otsida. Igatahes on kindlaks tehtud, et inimene võib loomi hüpnotiseerida.

Iseküsimus on, kas loom looma võib hüpnotiseerida, kas loomadelgi kuri silm olemas. Selles suhtes erinevad arvamised. Tavalisesti seletatakse, et näiteks maod säherdust kurja silma omavad. Kui madu mõne väikese loomaga kokku puutub ja üksisilmi selle otsa vahib, ei põgene see eest ära, kui ka võimalik oleks põgeneda, vaid jookseb pigemini mao poole kui maost kaugemale, langeb peagi maole saagiks. Väidetakse, et mao kuri silm on väikese looma hüpnotiseerinud, nii et väike loom eest enam ära ei pääse. Kipling oma „Dshunglijuttudes“ laseb hüpnotiseerimisvõimaluse täiesti läbi paista. Madudest igatahes ustakse hüpnotiseerimist laialt, seda enam, et madudel on just klaasiline pilk, nähtav kuri silm olemas.

Uue-aegsed loodusteadlased ei usu ometi, et üks loom võiks teist hüpnotiseerida ja et loomadel oleks kuri silm. Väikeste loomade mitte-ärापõgenemist mao eest katsub Preyer ehmatushalvatusega seletada; Brehm oma „Tierleben'is“ seletab väikeste loomade mõistmata tegu nende uudishimuga. Sealjuures jätab Brehm ometi nende mitmel puhul avaldatud kartliku ülespidamise paremini seletamata. Looduseuuriija Mitchell on palju katseid madude ja väikeste loomade vahekorra suhete seletuseks ette võtnud. Ta väidab, et ta iialgi pole näinud, et madu oma ohvri hüpnotiseerib ja et ohver iseenesest maole läheneb. Samasugusele otsusele jõuab ka Ameerika looduseuuriija Hutten. Kui lind või mõni väike loom mao ees rahutult siia-sinna hüpanud, on ta seda mao mürgi tagajärjel või mõnel muul põhjusel teinud, mitte aga mao kurja silma mõjul. Sedaviisi langeb mao kurja silma mõju ennemuistsete juttude kilda ja asja võib loomulikul viisil ära seletada; kui väike loom mao eest ära ei põgene, avaldub siin väikese looma poolt hädaohust arusaamise puudus, ettevaatamatus või aga teisel pool mao mürk. Kurja silma hüpnoos tuleb arvest täiesti välja jätta, seletab see uuriija.

Ülepea näeme, et looduselaps mõnesuguse nähtuse põhjusi otsides neid kõige pealt arvas lähedalolevast silmast leidvat, millele ta maagilise väe külge luuletas, mida teadus aga ei tunne, välja arvatud suggestioon. Rahva ettekujutuses arenes usk silma maagilisse väkke nagu suureks puuks, mille oksad ja lehed tõstidust enam ei lasknud näha, kuna kurja silma vastu abinõusid otsiti, mis kõik muud kui hädade vastu reaalsed abinõud olid.

M. J. Eisen.

Paarist vadja laenust eesti keeles.¹⁾

Põhimõtteliselt ei saa vist kelgi midagi olla selle vastu, et meie keel kõigi muilt auväärseilt naaber-rahvailt vastu võetud laenuainete kõrval oleks mõne palakese laenanud ka oma lähimast idapoolsest hõimkeelest, Lääne-Ingeri vadjast. Vastavaid aineseid tuleks otsida muidugi siis kirde-eesti murdest, Alutaguselt. Ja neid pidi laenatama vähemalt umbes kolm aastasada tagasi, mil eesti ja vadja keele alad veel vahetult puutusid kokku Narva jõe mail. Saabus ju, nagu V. Porkka oma teoses „Ueber den ingrischen Dialekt“ lk. 18—19 täniniusutavalt on näidanud, praegune Eesti Ingeri ja sellega liituva rajataguse Vene Ingeri luteriusuliste soomlaste koloonia (ja ehk nendega segi asuvad kreeka-katoliku usulised isuridki) just umbes nõnda kaua aja eest Soomest vahekiiluna lahutama mainitud eestivadja hõimualasid. Kõnesolevate suguluskeelte häälikulise lähiduse tõttu on enamasti küll raske jõuda nende otsekoheste kokkupuudete ajult pärinevate laenusuhete jälile, kuid mõnikord siiski peab mõnma selle õnnestumist, kui paika peavad järgnevad kaks vadja >eesti laenunäidet.

1. E. *siur* g. *siuru* 'ein unbekannter Vogel'

esitab Wiedemann, EWb., rahvaluulesõnana, viidates vastavale esinemiskohale „Kalevipoja“ XIV loo 375 reas:

*Seitsmes aita siuru munast
Iseviitsil üles seatud.*

Need read pole, nagu U. Karttunen (Kalevipoegin kokoonpano lk. 95) on osutanud, ehtrahvaluulelised, vaid „Kreutzwaldi sovitatud“; sellest hoolimata pole põhjust käsitledavat sõna neis pidada Kr. kunstsünnitiseks, vaid Virumaa rahvaluule (või koguni vananenuna mõne kõnemurde?) peegeldiseks. Elavaist eesti rahvamurdeist ülestähendatuna pole ta puutunud silma²⁾. Kultuurilooliselt on ta aga meile niisuguse haruldusenagi huvitav, sest oma müstilikkuses andis ta omal ajal meie tuntud „Siuru“ kirjandusvoolule nime. Arvatavasti on see sõna tähendanud 'lõokest', samuti nagu temaga identne Wiedemann'il

¹⁾ Kirjutise keelevorm autorist olenematu.

²⁾ Emakeele Seltsi murdevarades pole teda üles märgitud, lektor J. V. Veski kolmanda isiku kaudu saadud andmeil peaks ta siiski kusagil Virumaal esinema vananenud rahvakeelesõnana.

Teine rahvaluule müstiline linnunimi (*sini*)*siirje* (*linnukene*) ~ (*püha pürje*) võiks ehk kuidagi olla *siuru*'ga ühenduses, kuigi see häälikuliselt pole tõestatav.

jällegi rahvaluulelisena Alutaguselt leiduv *kiur* g. *kiuru* 'Lerche', mille E. Jigekirj. Sõnarm. II trükk fikseerib 'Anthus'ena (saks. Pieper) ja mis samas 'pääsukese' tähenduses *kiuru* kujul esineb ka karjala-aunuse ja soome keeles. Ingeri soome murdeist on sama *kiuru* laenuna saabunud vadjagi keelde, vt. Kettunen, Valtjan kielen äännehistoria 16; sedasama konstateerib lisaks ka veel vdj. Jõepära murde kohta eraldi D. Zvetkov oma Ak. Emakeele Seltsi arhiivis leiduvas sõnastikus, ms. esitades ka sellest tuletunud verbi *kiuruttëmä* 'lõõritelema'. Vadjas on esivokaalide (ä, ö, ü, e, i) ees üldiselt $k > tš$ -ks muutus sündinud, ja sellele vastav ootuspärane sõnakuju *tšiuuru* 'pääsuke' ongi konstateeritud Aug. Ahlquist'i teose 'Wotisk grammatik' sõnastikus. Viimasest kujust ongi Alutaguse e. naabermurre saanud loomulikult endale laenates *siuru*, murdes puuduva *tš*-hääliku asendades *s*:ga. Kas laen oli puhtrahvaluuleline või ulatus ta ka kunagi elavasse kõnekeeldegi, on eelesitatud nappide andmete varal võimatu kindlaks teha.

Teine sama spetsiaalvadjaga häälikunähtuse varal selgub vadjaga laen on

2. e. *tajtsigas* 'mage sõstar, taigmari (*Ribes alpinum*)', noteeritud A. Mitt-Vaigla poolt Vaivarast EK V 28. Sõna eestiline kuju esineb *W i e d e m a n n*'il, EWb.: *taig-mari* 'Alpenjohannisbeere (*Ribes alpinum*)', sm. *taikinamarja* id., vadjas aga eelesitatud häälikumuutusele vastavalt *tajtsin-mariappu* 'taikinamarja-pensas' (vt. Kettunen, Valtj. kiel. äänneh. 96), samuti nagu selle marjanime aluseks olnud *tajtsina* 'taigen' sõna (Ahlquist'i mainitud sõnastikus), *tajtsin* (Jõepäral). Kõnesoleva Alutaguse *-ts*-lise sõnakuju ainuke seletusvõimalus näikse olevat teda laenuna tuletada vdj. *-tš*-lisest vastest, kusjuures muidugi tuletuslõpp *-gas* on omal põhjal temasse sünenud.

Eespool oli juttu ajast, mil hiljemalt võisid vadjaeesti keelesuhted areneda. Äsja kõnes olnud sõnade kohta võib aga ka kaunis täpsalt määrata aja, mil v a r i m a l t neid võidi laenata. Neis tõestatav $k > tš$ -ks muutumine ei ole enne umbes 1450. aastat veel vadjas teatavasti esinenud, sest selle aja paigu Ingerist Kuramaale, Bauske ümbrusse siirdud kreevin-vadjalaste keeles pole sellest häälikunähtest jälgi. Nõnda siis alles peale 1450. a. sündis vadjas see häälikumuutus, ja alles peale viimase läbimineku, igatahes aga juba XVII sajandi alguseks, pidid käsitledavad sõnad olema laenatud eestisse.

Julius Mägiste.

Eesti Kirjanduse Seltsile oma maja.

Lubatagu mul mõtet avaldada, mis kindlasti mitmete meeles on mõlkunud, ehkki selle teostamist on olnud raske uskuda: me peame muretsema maja, peame püstitama püsiva kodu Eesti Kirjanduse Seltsile.

Raskel ajal ja rasketes oludes on Eesti Kirjanduse Selts asutatud. Visadusega, mis paneb imestama igauhte, on see oma tööd jätkanud, ja nüüd on — seda loodame vähemalt — kõige raskemad ajad selja taha jäänud.

Kuid töö on alles alul, mõõtmata suured alad on meie ees, alad, mis nõuavad intensiivset ja visa uudisharimistööd, ei tea kui kauaks ajaks. Ja alles selle järel hakkab korralik harimistöö!

On rõõmustav näha seda õppivat noorsugu, kes, soovides midagi teha, nüüd värskete jõududega ja suurte lootustega on tööle asunud. Iseäranis peab sellele tööle asunud noore väe nägemine rõõmustama neid veteraane, kes tol ajal, kui olud kõige raskemad olid, on tööd teinud eesti keele ja kirjanduse heaks ega ole kunagi tööst loobunud, kuigi töö raske pidi olema ja igasuguste takistustega seotud.

On valmimas noori tööjõudusid, kes jaksavad ja tahavad tööd teha eesti keele ja kirjanduse heaks. Sel seltsil, mis mõtleb kasutada nende tööjõudude tööd ja energiat, on ülesandeks osavasti koguda need hulgad, juhtida nende tööd ja korjata nii rikkalikud saagid kui iganes võimalik.

Selle töö keskkohaks peame ehitama Eesti Kirjanduse Seltsile maja, oma kodu, kus ta rahulikult ja takistamata saab elada.

Mõnelegi võib paista, et see mõte praegustes oludes on liiga julge. On ju teada, et Eesti Kirjanduse Selts töötab raskeis majanduslikes oludes ja et on vaja kõige suuremat ettevaatlikkust, et sissetulekuid ja väljaminekuid tasakaalu viia, mis läheks vahest ka üle jõu, kui isiklik ohvri-meelsus asjaajamisele abiks ei oleks. Vabariigi Valitsus on seltsile viimastel aegadel ohtral käel andnud majanduslikku toetust, kuid hoolimata kõigest ei ole toetusest jätkunud, silmas pidades neid tõesti suuri ja mitmekülgseid ülesandeid, mis seltsil täita.

Kõik see on küll tõsi. Kuid samuti on tõsi, et Eesti Kirjanduse Seltsile on vajalik, kui ta tahab jätkata oma edukat ja tulurikast tööd, oma kindel kodu, mis ühendaks kõik jõud ja mis võiks koondada oma katuse alla kõik need kogud ja abinõud, nagu raamatukogud, arhiivid,

sõnastikud j. m., mis on seltsi ülesannete edasiviimiseks ja hõlbustamiseks asutatud. Alles siis, kui seltsil on kindel ulualune, alles siis, kui seltsile on muretsetud oma kodu, võib see oma tuleviku peale kindel olla.

Võib-olla ütlevad mõnedki, et praegused olud on majanduslikus suhtes just nüüd iseäranis rasked. Rahakitsikus on praegu üldine, riigil on praegu raskem kui varemalt saada küllalt sissetulekuid ikka kasvavate, tingimata vajaliste väljaminekute katteks, ja suuremaid summasid ei või ka Eesti Kirjanduse Selts soovida ega nõuda riigi käest siis, kui ta midagi suuremat, nagu seda ikka oma kodu ehitamine on, tahaks ette võtta. On parem, öeldakse, oodata soodsamaid aegu, mil on konjunktuurid paremad ja üldine majanduslik seisukord loodetavasti kergem.

Kuid öeldagu, mis öeldakse, just praegusel ajal peab mõte teostatama. Head ettevõtte teostamist ei saa kunagi tuleviku peale edasi lükata. Oma maja muretsemine Eesti Kirjanduse Seltsile on seltsi harmoonilisele arenemisele elutingimuseks. Kellel võiks olla suurem õigus elada oma katuse all, kui just Eesti Kirjanduse Seltsil, kellel üldse selle noore riigi piiride sees on rohkem vaja oma kodu, kui just seltsil, mis valvab selle üle, arendab seda, mis on eestlastele kõige kallim — eesti keele ja eesti kirjanduse aardeid.

Me kõnelesime raskeist aegadest. Minule paistab, et soome rahvastele on iseloomustav ja omane, et need just kõige raskemal aegadel on valmid uutele üritustele. Soome ajaloost tunneme seda eriti hästi. Kui ikaldusaastad 1867/68 olid kõige raskemad, hakati kõige suurema hooga rahvakoole asutama. Kui poliitiline surveaeg oli kõige raskem — 1890. aastail, hakati kõige suurema energiaga asutama rahvaülikoole, ja kõige raskemal venestamisajul tekkisid suured tööd teaduse ja kunsti alal. Rõõmuga võime konstateerida, et ajal, kui Vene poliitiline surve kõige pahem oli ja kui vaenlaste poolt kõike seda taheti ära hävitada, mis soomlastel oli iseäralikku, tekkisid Soome Teaduste Akadeemia, rahvuslikud suurtööd „Oma Maa“, „Tietosanakirja“, „Maailman historia“, „Suomen kansan vanhat runot“, tekkis uute ülikoolide asutamise mõte.

Soome-ugri visadus ei tagane raskuste eest, vastuoksa — nii paistab tihti minule — raskusi on vaja, et nende rahvaste juures midagi suuremat võidaks korda saata. Ja just sellepärast on iseäranis kasulik, et raske ajal tehtaks algus üritusele, mis igatahes peab teostatama.

Eesti Kirjanduse Seltsile on vaja oma kodu ja meie peame seda edasilükkamata ehitama hakkama. Kõneldakse palju mälestusmärkidest ja ausammastest, mida ühes ja teises kohas tahetakse püstitada lugupeetud ja rahva armastuse ärateeninud kodanikkudele. See on hea ning ilus ja keegi ei või parema meelega, kui nende ridade kirjutaja, näha, et hilisema aja lapsed austavad manalasse varisenud kodanikke, püstitades nendele ausambaid ja mälestusmärke. Kuid on parem, et esiteks saadetakse toime seda, ilma milleta pole võimalik läbi saada, ja alles selle järel ohverdataks raha selleks, ilma milleta võidakse läbi saada. On tehtud ettepanek — ja ettepanek on tõesti hea —, et mehele, kelle teened eesti rahva ajaloos on unustamatud, mehele, kelle teenetest võib olla veel täielikult ei saada aru, kuid kelle pilt kasvab seda suuremaks, mida kaugemale me elame, — Villem Reiman'ile püstitatakse ilusale kohale, Tartu Toomimäele pronksausammas. Reiman on selle au ära teeninud paremini kui vahest keegi teine; kuid võib kindel olla selles, et tema oleks õnnelikum, nähes, et raha tarvitatakse ennem Eesti Kirjanduse Seltsi maja püstitamiseks kui ausamba jaoks, ilma milleta Reiman ka elab oma rahva tänulikus südames.

Kordame veel: oma maja hankimine Eesti Kirjanduse Seltsile on tingimata tarvilik; see on a u a s i, mille teostamine ei luba viivitamist. Me tahame selle ehitada ja me ehitame selle!

A. R. Cederberg.

Sangaste sõda.

3

4. Asjaosaliste seletused.

Ülaltoodud ajalehtede sõnumed ei valgusta Sangaste sündmuste tõelist käiku kaugeltki õigelt, andes ainult, nagu nägime, pildi, mis iseloomustab 1905. a. lõpupäevi. Käies aga üksteisele risti vastu ja kirjeldades sündmusi kord nii, kord teisiti, võivad need ajakirjanduse pudemed sedagi näidata, nagu oleksid ebateadlikud olnud oma sõja kohta ka sangastlased ise, kes ju need sõnumed ajalehtedele saanud. Osalt oligi see nii; siiski ei tule unustada, et ajalehtede kohapealsed kirjasaatjad, vaatamata uue aja vaimu peale, ei saanud ometi päris tõtt kirjutada (kui nad ise sündmustele lähedal seisid). Omalt poolt käisid ajalehedki, hoolimata kõrgest toonist, millega nad kõnelesid vabadusest ja võitlusest vabaduse eest, tagasihoidlikkuse rada, kusjuures kohati selgesti toimetuste mahatõmbeid ja ümbertegemisi näeme. Näit. „Post.“ sõnum, kus kõneldakse valimistest Sangastes, mis pidanud olema ainult — vallavallitsuse liikmete valimised. Tõelikult valiti Sangastes uus „valitsus“. See oli küll ainult Sangaste uus vallavallitsus, kuid ta kandis ühtlasi

Sangaste „revolutsioonilise komitee“ nime. Nimelt hellitatud endas soovi luua mitte uut omavalitsuse aparati (uute meestega), vaid kõigiti oma valitsust, mis oleks olnud täiesti olenematu mõisast ja vahest ka — Vene kroonust¹⁾. Et sellist vana vallavanem Altosaar ei saaks talurahvajasjade komissarile kaebama minna, keelatud tal Valka sõita. Taheti ära kasutada segaseid aegu, vabadusemanifesti põhjal antud lubadusi rahvale ja „musta saja“ jutte, mis olid ärevusse viinud Sangaste senise, „tagurlisegi“ vallavalitsuse, kes relvistumiseks ise käsu andis. Sõnumed Tartust, kus teatavasti n. n. „omakaitse“ ja „mässajate“ vaheliste kokkupõrgete järele oli laavatuid ja surnuidki, kihutasid sangastlasi veel agaramale „oma valla huvide kaitsmisele“.

Must sada kujundati linnades, maale aga kanti temast jutud meelega sootuks isesugusel kujul: varssi teati Eestis, et maal määratseb rüüstajate vägi. Et rahvas neid jutte omalt poolt liialdatult edasi andis, oli see ainult veeks mustasajaliste agitaatorite veskile. Ajalhedki ei saanud lõpuks aru, mis õieti lahti on, ja varssi, nagu nägime, kirjutas „Postimees“: „Terve rüüstajate vägi!?”

Nende ridade kirjutaja elas Sangaste sündmuste ajal umbes hobuse tunnisõidu kaugusel Sangaste piirist. Otse Sangaste piiril elas ka minu lähem sugulane, ja mulle on need ajad väga hästi meelde jäänud. Väga paljud lihtsad meeled ei teadnud, kes peitus õudse musta saja taga, ja tõepoolest tõlgendati seda sõna mitmeti ja saadi sellest valesi aru. Ainult haritlased (needki juba hakkasid mustasajalisi harilikkuudeks rüüstajateks pidama), sotsiaaldemokraatide juhid ja üksikud talumehed teadsid, et musta saja (išernosotensõ) nime all tuli mõista tagurlaste omakaitset (pärast kujunes sellest karistusvägi välja), valitsuse mehi ja — peamiselt — meie mõisnikkude Landeswehri (avalikult tulid mõisnikud selle nime all välja alles 15 aastat hiljemini, n. n. Landeswehri-Eesti sõjas), kes olid otsuseks teinud eestlasi tublisti „õpetada“ — nende hariduses ja soovides jultunud-häbemata edasijõudmise eest. „Hirmsasti ülesärritatud rahvas“ teadis mõnel pool, et must sada on — musttuhat meeletut metslast, kes põletavad talusid, tapavad ja plinavad inimesi, naisel ja lastel keele ja kõrvad ära lõigates ja kõiki pärast aiateiba otsa pistes, mingi metsrahvas, koguni mingi Dshingis-khani ordu taoline kaugelt lõunast või kagust tulev tundmatu rahva suguharu. Oldi veel nii pime uskuma sarnaseid meeletuid väljamõeldusi. Aga vallast valda kandus imekiirelt sõnum metsikust väest.

Otepääs teati, et must sada Sangastes laastab, Sangastes teati, et must sada määratseb Lätimaal, seega veel kaugemal, kuid on otsaga juba Mustjõe jõesuudmas ja ähvardab varssi Laatre. Otepääst (Nuustakult) tuli keegi minu koju ja tõi teate, et mu sugulane, kes Sangaste piiril elas, on tapetud ja tema talu tuhaks tehitud. Üks naabermees kihutas meilt läbi, kaasas naine, lapsed ja osa rutuga kaasavõetud varandusenatukestest. „Terve Sangaste om tulemeri,“ hüüdis mees ja kihutas edasi Tartu poole. Et aga rüüstajaid siiski kuskil ei olnud, vaid tsirkuleerisid ainult pöörased kuulujutud, selgus peagi, sest vaevalt sai põgeneja vallamees meilt mööda sõita ja Otepää elanik meil vähe jalgu puhata, kui mu sugulane meie õue sõitis. Temale toodud sõnum, et meil kõik surmatud ja meie vara hävitatud... Siiski päriselt rahullikuks ei saanud jääda.

1) Vabariiki ei kuulutatud Sangastes välja — „läti mustri järele“ (nagu ütleb „Nordlivi. Zeitung“; 1905. a. oli Lätis välja kuulutatud vabariik, ja sellest kirjutasid ajalhed avalikult), küll sosistatud sellist soovi omavahel väiksematel koosviibimistel, kusjuures kõne all olnud isegi oma Sangaste rahade lõõmine, „nende valmistamiseni aga tahetud läbi ajada seniste Vene rubladega“.

Sangaste inimesed asusid omakaitsevæe loomisele. Igasse talu pandi õvvalhid välja ja seati lakk üles. Loku helide abil võidi poole tunniga kogu valla rahvas kokku ajada. Et igäihel loku kutsele hädatarvilik ilmumine selge oleks, käidi talust talu ja teatati, et kõik mehed, kes sõjariistu suudavad kanda, peavad tarbekorral valla kaitseks välja astuma. Kõlled püss leidus, see oli surma saatmise ja talu mahapõletamise ähvardusel kohustatud ilmuma oma püssiga vallamaja juurde, kui kutsutakse. Mõnda hirmutati mitteilmumisel rahatrahviga. Igast talust pidi vallamaja juurde ilmuma vähemalt üks ratsamees. Nii saadi kokku Sangastes mitmesaja-peane omakaitsevægi, moodustatud osalt jala-, osalt ratsameestest. Selle väe viisid Sangaste eesti patrioodid ja vabariiklased Sangaste mõisa peale. Ainult „sõdurite“ tagasihoidlikkus ja Sangaste väejuhtide eneste arakslöömine hoidsid ära mõisa hävitamise.

Kuid vaatame, mis kõnelevad sellest huvitavast sõjast osavõtjad ise.

Tuleb kõige pealt ära märkida seda tagasihoidlikkust vastavate teadete andmises. Peab manguma ja meelitama seletustele! Meie inimesed on äärmiselt tagasihoidlikud kõiges selles, mis kuidagi puudutab neid endid. Arusaadavalt on viimase aja ajaloolised sündmused manitsenud sõnakehvusele ning ettevaatlikkusele igäihete, siiski ei saa õigusstatuks lugeda näit. seda ülelligset tagasihoidlikkust, mida avaldavad iseäranis need, kes praegu oma hariduse tõttu on omandanud teatavad positsioonid meie avalikus elus. Mida need inimesed kardavad? Olles omal ajal osa võtnud Sangaste sündmustest, teaksid seesugused isikud anda väärtuslikke seletusi... Maainimesed on selles suhtes veidi julgemad, nii imelik kui see on. Kuid ka siin ei saa konstateerimata jätta seda erakordset vastutulematust tõe selgitamise püüetel. Jäetakse ettevaatlikult nii mõndagi ütlemata, mis käesolevas asjas just väga oluline. Mõnda asja koguni moonutatakse, nähtavasti otse meelega. Teised avaldavad nii mõndagi, kuid omast vinklist vaadatuna, nii et pead kaua uurima, kus algab tõde ning lõpeb fantaasia. Tõepoolest, meil on tundmatuid „rahvapoete“ rohkuses... Ühed seletavad asja ära, nii kuidas ta nende mälestuse järele olnud, kuid ruttavad kohe juurde lisama, et „ärge ainult jumala pärast minu nime nimetage, et mina need teated andsin“. Teised kardavad anda enda pilti — vahest teeb halba! Mõned annaksid teateid, kuid tõesti ei mäleta enam üksikasju, kuupäevi jne.

Üheks usaldusväärsemaks isikuks (nagu seda näitavad ka teisalt kontrollitud andmed), kes ühtlasi ei karda välja öelda oma nime, osutus härra Jaan Visman (Fischmann) Sangaste kiriku lähedalt. Tema järele peajasjalikult toomegi järgnevad read. Visman seletab Sangaste sõja kohta:

Ärevad päevad.

Juba 1904. a. lasti teha Sangaste lossi juures kummalisi töid. Nende otstarve jäi meile, sangastlastele, täiesti tumedaks. Ei mõistetud, miks tehti korraldus lossi alumise korra akende kinnikatmiseks liivakottidega ja plankudega. Varssi ilmusid kohale dragunidki! Neid oli 70 meest, jäid mõisa paariks kuuks.¹⁾ Nüüd alles hakati taipama, et mõisa midagi kardab. Nähtavasti teadsid

1) Nagu eespool tähendatud, oli see kasakate rühm, mis Tartu kreisiülesma parun Maydeli korraldusel saadeti 1905. a. kevadel Sangastesse rahustama talupoegi, keda erutasid „maa“ küsimused (rent jne.).

saksad, et on midagi õhus. Ometi polnud meil mõisa vastu mingisugust paha kavatsust, kuigi rahulolematuseks oli põhjusi palju, sest elu Sangaste mõisa ametnikkude alalise hirmuvalitsuse ja omavoli all oli tihti enam kui väljakannatamatu. Kuid kõik veeres siiski rahulikult oma rada — kuni saabus aasta 1905.

Sügisel 1905 hakkas meie valla rahvas viimaks ometi seisukorra parandamist nõudma. Julgustas Venemaal vallanud mässulaine ja vabaduse manifest.

Kõige pealt ei oldud Sangastes enam rahul senise vallavalitsusega, mille eesotsas seisid arglikult tagasihoidlikud. Ei sallitud enam vallavanemat, „Tsikstina“ Altonsaare Anton'it, tema asemel nähti heal meelel edu-meelset „Tindi“ Kurvits'at.

13. novembril 1905. a. oli „Jaanuste“ Kerssoni talus kõnekoosolek, kus viibis ka Jaan Tõnisson. Ta manitses sangastlasi tagasihoidlikkusele tegudes¹⁾. Tema juuresolekul valiti uus vallavalitsus („revolutsiooniline komitee“) järgmises koosseisus: vallavanemaks Jakob Kurvits, tema abiks „Laane“ Värnik, teiseks abiks „Tuura“ Simpson, kirjutajaks G. Uusen. Peale muu avaldati sel koosolekul järgmisi mõtteid: „Tahame olla mehed, mitte memmepojad, tahame paluda ja nõuda uuendusi. Et meil aga jõud puudub, on tegelik väljaastumine üleliigne.“

Koosoleku ajal astub üles ka Sangaste sulastepere esindaja, nõudes, et ka mõni nende mees valitaks vallavalitsuse liikmeks, ja paneb ette Jaan Vismani, kes oli kohale ilmunud sooje saiu pakkuma (ta on küla sepp, küpsetab aga väikesel mõõdul ka saiu; K. R.). Visman vastab ehmudes, et tema on Kuigatsi valla liige, teda ei saavat selle tõttu valida, pealegi ei olevat tema seda ametit varemini pidanud! . .

„Aeg on niisugune,“ vastab Kurvits, „et säärase asjade peale ei tule pöörata tähelepanemist; kes on kohapealsetest tubli mees, see ka valitakse.“

Visman peab seda naljaks, siiski valitakse ta ühemeelselt üheks „abipresidentiks“. Sellega lõpeb koos-

1) Omas 16. nov. 1905. a. Riia kubernerile saadetud raportis teatab sama Maydell, et koosolekul, mis tema keelu peale vaatamata hiljemini ära peeti, oli ka „Postimehe“ toimetaja Jaan Tõnisson, kelle kõne „kandis manitsevat ilmet ja kes soovitas rahvale mitte korraldada rüüsumisi, vaid rahulikult teel püüda saavutada oma soove. Selfest hoolimata avaldas Tõnisson artikli „Postimehes“, mille kaudu minu reputatsioon võib kannatada... Saadud teadetel on tegevad maakonnas dr. Hellat ja „Uudiste“ toimetaja P. Speek ning mõned tema kaastöölised.“

olek ning rahvas valgub laiali — igaüks oma kodu poole. Lahkuvad vallamajast ka endised vallavalitsuse liikmed, kellelt enne seda asjaajamine üle võetud. Mis aga üle võtmata jääb, on vallakassa, sest võtmemees on vahepeal saanud ära minna. Ühes teiste lahkujatega valmistab end nüüd kojuminekule ka Visman, kuid peab 4 noormehe nõudel jääma vallamaja juurde uksele valvet pidama. Sealsamas annavad kõik kohalejäänud oma allkirja selleks, et nemad on uue vallavalitsuse poolt.

Enne lõplikku laialiminekut tuuakse ootamatult väevõimul vallamajja tagasi endine vallavanema abi Säinas („Oina“ talust), et ta annaks üle vallalaeka võtmed. Säinas võtmeid vabatahtlikult ära ei anna. Temale tehakse noomitus, kuid öeldakse, et väevõimul neid temalt siiski ei võeta. Nii jääbki kassa seekord üle võtmata. Otsustatakse jätta laegast valvama Jaanuste Albrecht Kersson ja Kusta Raag, kassa aga üle võtta kahe päeva pärast.

Määratud päevaks ilmuvad laeka ülevõtmisele ainult „Laane“ Värnik (Restust) ja Visman. Kurvits oma kaastellega (Tagula küla meestega) on läinud Sangaste „Antsile“ koosolekule, kust siis Vismanile ja tema kaasteltele käsk tuuakse „Antsile“ ilmumiseks. „Antsil“ tehakse otsuseks vallakassa väevõimul üle võtta.

Sel koosolekul avaldab Kurvits soovi, et sekretär Uusen pandaks korterisse „Antsi“ Jaan Määrsepa juurde (et kassa poleks „Jaanustel“). Teised tahavad kassat üle viia „Antsi“ Grossi juurde, kuid Visman ja Värnik on selle vastu. Lõppude lõpuks jääb kassa vanale kohale ning üle võtmata — niisugune on pikkade vaidluste tagajärg. Osalt löövad kassa ülevõtjad araks, tahetakse „ära oodata, mis teevad Laatre ja teised vallad“. Kõige käremeelsem on Kurvits, kuid jääb vähemusse.

Samal õhtul lähevad kõik endised vallavalitsuse liikmed ühes kordnik Fuchsiga „Jaanustele“, et kassa raha oma hoole alla võtta. Kuid vallakassa juures peab valvet Kersson, varustatud oma püssiga; ta ei lase mehi lähedalegi (vallakassa asub „Jaanustel“ sellepärast, et siin on ajutiselt ka vallavalitsuse asukoht, sest et vallamaja oli paari aasta eest ära põlenud).

Vahepeal kasvavad kohutava kiirusega „musta saja“ lood. Rahvas teab kõnelda hirmu ja õuduse jutte „mustast sajast“, mis pidavat Eestile järjest kiiremini Lätimaalt lähenema. Iseäranis ärev on Läti piiri äärne Hargla rahvas, ja üks jutt pöörasem kui teine kandub Hargla poolt Sangastesse. Et need jutud sugugi ei vaibu, vaid iga

päevaga veel enam paisuvad, annab juba Sangaste endine vallavalitsus (Altoosaare korraldusel) vallarahvale käsu relvistamiseks. Kõik peavad olema sõjariistus seni, kuni kuskilt saabub sõjaväeline abi, mis „mustale sajale“ vastu astub ning riisujad tagasi lööb. Vana (mitterevolutsioonilise) vallavalitsuse käsul kogunevad kõik valla mehed, mõisa moonakadki, vallamajja, et tarbekorral „mustale sajale“ vastu minna. Kellel on kaasas nui, kellel kirves, leivakott üle õla, nagu puuraiujail. Paljudel on kaasas korralikud püssidki, paljudel aga ka roostetanud üheraudsed viletsad „loksikesed“. See on pühapäeval, 4. dets.

Gustav Uusen,
oli 1893—1905 valla-
kirjutaja Sangastes
(†Tartus 16. VII. 1919).

Karl Oberst,
sünd. 1880 (?), oma-
aegse Eesti Aleksandri
kooli õpilane, päras-
tine Sangaste „Tiidu-
mõisa“ rentnik, praegu
„Saagre“ talu omanik,
Jakob Kurvitsa kõrval
üks tähtsamatest 1905.
a. juhtidest Sangastes.

Kohalik vallakirjutaja G. Uusen (kes hiljemini ka uue vallavalitsuse liikmeks tagasi valitakse) on pea ainuke kahtleja, kes ei taha hästi uskuda jutte suurest rüüstajate väest. Ta soovib valida 4—5 meest, et need läheksid asja seisukorda Hargla poole järele kuulama. Nii tehaksegi, ja maakuulajad saadetakse teele. Tagasi tulles teatavad need, et igal pool on ärevus suur, kuid riisujaid pole veel kuskil näha. See teade rahustab koosviibijaid palju, jahutades nii mõnegi hirmupalavikku. Paljud lähevad ära koju, ka mõisate moonamehed ruttavad jälle mõisatesse tagasi, et järgmisel päeval tööle minna. Naised aga, kes ka on vallamaja juurde meestele järele tulnud,

lähivad „Restu“ mõisa A. v. Roth'i jutule palvega, selgust anda.

„Kui „must sada“ tuleb,“ ütleb v. Roth naistele, „siis tulge minu härberisse, küll mina teid kaitsen kivimajas...“

11. ja 12. detsember 1905.

Järgmisel päeval valitseb Sangastes jälle üldine ärevus. „Mustasajaliste“ rüüstajate kartusel käsutatakse lõpuks „Mäeküla“ mehed pühapäeval 11. detsembril kokku, seekord Kurvitsa korraldusel, et ühiselt minna Tagulasse laskeharjutustele. Seesugune „väljaõpetatud“ omakaitsevägi peab tarbekorral kohe „mustale sajale“ vastu astuma. Kurvits („Tindi“ talu omanik ja kooliõpetaja „Engevõtjal“) on „Engevõtjale“ üles seadnud puuloku (gongi) ja selle helide peale ongi kokku aetud küla noormehed 10 minuti jooksul. Õieti pole Kurvitsa arvates oluline laskeharjutus, ta tahab näha, kui ruttu on võimalik hädaohu korral valda kokku ajada . . .

Kui umbes 200 ratsanikku koos, Tagulast ja teistest Sangaste kihelkonna küladest (ilmumatajäänuil kästakse kohe, trahvimise ähvardusel, oma pussiga kohale tulla), hakatakse seisukorda kaaluma ning väejuhte valima. Valitakse ülemjuhatajaks „president“ Kurvits, tema abideks aga — kindraliteks ja polkovnikuteks (s. o. rühmaülemateks meie mõiste järele) Jaan Visman, Karl Oberst, Andres Kirschberg („Kivestult“) j. t. Kui väejuhid valitud, leitakse, et „püssi lasta mõistab igamees, hobused aga ei karda ka“. Siiski kõmmutavad üksikud pauke õhku . . . Teised lasevad korralikult märki, kuid igaüks oma eestvõttel ja enda lõbuks.

Lõpuks teeb keegi ettepaneku mõisa minna. Ning kohe haaratakse sellest kinni. Protokollitakse: Tuleb ühel nõul mõisa minna ning krahvile ette panna: 1) Alandagu krahv (Berg) talude väljaostu protsenti 6% pealt 5% peale; 2) müügu igale talupidajale omast metsast põletuspuid, et ei oleks tarvis sangastlastel neid püüda osta Kuigatsist ja mujalt, kusjuures kasepuu-süld oleks 3 rubla, männipuud — 2 rubla 70 kop., kuusepuud — 2 rbl. 50 kop.; 3) rahvaga äärmiselt toorelt ümberkäiv metsaülem Hermann Reefschläger¹⁾ omalt kohalt tagandada; 4) kirikukõrts kinni

1) Hermann Reefschläger († 28. I. 1927 59 a. vanaduses) sai pärast metsade riigistamist Eesti ajal Sangaste metskonna II jaosk. metsnikuks. Kuigi tema vahekorraldajate kunagi „väga hea“ pole olnud, sest „eriti metsniku koht on üks raskematest rahvaga läbisaamise mõttes“, kirjutab „Lõuna-Eesti“ (nr. 10 s. a.) tema surma puhul:

panna; 5) tahab aga krahv siiski kõrtsi pidada, siis maksku vallakassasse kõrtsi rendi pealt maksuprotsente; 6) välja anda valla kaitseks mustasajaliste rüüstajate vastu kõik mõisa püssid. Teatakse nimelt kõnelda, nagu oleks mõisas lastud vili paigutada lossi keldritesse, aitadesse aga, kaerte alla, toodud 300 kroonu püssi...¹⁾

Samuti otsustatakse tagandada kirikuõpetaja Albert Hesse, kes oli omal ajal Sangaste kirikuõpetajaks valitud Otepää strážniku kaitsel kirikumõisas ainult krahvi poolt, koguduse nõusolekuta. Pealesunnitud kirikuõpetajale maksab maksud aga kihelkond! Kui kogudus peab kirikuõpetajat ülal pidama, siis peab tal õigus olema endale ka meelepärast kirikuõpetajat valida.

Õpetaja Hesse peab andma Sangaste rahvale palve ning end kirikus valida laskma.

Kui „sõdurid“ asja mitmeti kaalunud, otsustatakse valida 5-liikmeline komisjon, kelle ülesandeks jääks rahva nõudmiste teatavakstegemine mõisas. Komisjoni valitakse Kurvits, Läats j. t. Seks puhuks, kui saadikuid jutule ei võeta, otsustatakse ühiselt mõisa kaasa minna, et oma kogu ja relvadega mõju avaldada.

Koos on alguses, nagu öeldud, umbes 200 meest. Vahepeal aga kasvab iga tunniga juurdetulijate arv. Teel mõisa võetakse taludest sõjaväele veelgi uut lisa. Enamik San-

„Tuleb otse imestada selle hää vahekorra üle, mis kadunu ja ümbruskonna elanikkude vahel valitses.

Ametikohuste täitmisel oli ta küll väga täpne, kuid vastutulelik ja häätahtlik, millega ka seletatav rahva soe poolehoid.

Viimsesse puhkepaika oli lahkunud saatma tulnud väga suur rahvahulk, matuserongis oli üle 60 hobuse.

Jääks soovida, et meil palju sarnaseid tõsiseid ja kohusetundelisi töömehi oleks, siis edeneks meie asi igal alal.

Lahkunust jääb ümbruskonna inimestel aga kõige parem mälestus!“

Ei ole kõhane surma puhul meelde tuletada kadunu minevikku, siiski tundub ülearusena selles sõnumes liiga agar Reefschiägeri ülistamine.

1) Sel ajal tsirkuleerisid Sangaste mõisa kohta kõiksugused jutud. Kõneldi, mõisas olevat isegi dünamüüti, Audova metsas mõisnikkude salajane traadita telegraaf jne. (Ilmasõja ajal maandunud selles metsas Saksa zeppelin.) Mis kõik rahva fantaasia välja ei haudunud mõisa vastu! Aga kõik need jutud aina paistsid ärevust ja viha. Omalt poolt suurendas umbusaldust enne 13. novembrit olnud ümbruskonna mõisnikkude koosviibimine Sangaste lossis, mis pidi rahva arvates olema mõisnikkudest tähtsamate tuusade nõupidamine. „Umbes 100 sõidu- ja veo-autot vuras mõisa — avalikult, meil lasti sunniteel varakult, kõrgete külaliste jaoks teedki autosõidu-kõlbuliseks teha. Mõned nõupidamisest osavõtjad olnud pärit Riias, mõned veel kaugemalt. Meie peale vaadati kõõrdi ja otsiti abinõusid, mis ette võtta vastuhakkava rahvaga.“

gaste sõduritest on ratsa, kuid leidub rohkesti mehi ka jala ja sõiduriistaga. Viimaste hulgas on ka palju lihtsalt uudishimulikke, toredad täkud ees. Segaduste ja korratuste ärahoidmiseks valitakse enne „Engevõtjalt“ lahkumist polkovnik-kindral Visman korrapidajaks sõjaväe keskel, teatud mõttes diktaatoriks, kellele antakse võim karistuseks tarvitada isegi surmanuhtlust: kes omakaitsevaelas-

Sangaste sõja „kindral“ Jaan Visman oma perekonna keskel
(pildistus tehtud 1905. a.).

Pildil: (seisavad) Vismani poeg Robert (praegu raudteerial isakodus „Vähäl“, Sangaste kiriku juures), Vismani naine Helene ja poeg Richard (praegu apteeker Puhjas). Istuvad (pahemalt paremale): poeg Karl (praegu põllumees isakodus), Arnold (praegu „Vanemuise“ ooperijuht, üliõp.), Johannes (praegu kaupmees Ulilas) ja Jaan Visman ise. Pildil puudub tol ajal veel sündimata Vismani tütar Johanna (praegu Antsla konstaabli Peetsoni abikaasa).

test sõna ei kuula või hakkab rüüstama ja põletama, see lastakse kuriteo-kohal maha!

Viimaks hakkab omakaitsevägi liikuma Laukülast läbi Tagula ja Sangaste küla lossi poole, eesotsas Kurvits, Visman, Oberst, Kirschberg j. t. (Oma ajaloolise sadula lubab vana „Sangaste sõdur“ ja suur naljahammas Jaan Visman kinkida Eesti Rahva Muuseumile.) Jõutakse „Parveotsa“, kus elab „mõtsahärra“. Ühed lähevad metsaülesma Reefschlägeri jutule, kuna teine osa jääb maja ümber. Küll püüab siin Visman maksma panna oma autoriteeti ja võimu, kuid kõigist tema keeldudest hoolimata hakkavad Tagula mehed äkki telefoni-sisseseadet hävitama, lõigates postid maha ja purustades traadid ning heites kõik selle silla alla... (Mõisal olnud parajasti telefoniühendus Parveotsaga.)

Et metsaülemat eest ei leita, liigutakse nüüd mõisa peale. Nüüd on omakaitsevägi paisunud juba 400—500 mehe suuruseks. Kihutatakse otse üle nurme lossi poole, kusjuures vägi on jaotatud kahte ossa: üks oša liigub puisteed mööda mõisa, kuna teine osa — jalavägi — peab, minnes metsa kaudu, lossi ümber haarama, et ära lõigata vaenlasele põgenemisteid...

Niipea kui ratsavägi on jõudnud mõisa sissesõidu kohani, teeb Visman korralduse peatuseks, et saadikud saaksid lossile esitada oma nõudmised. Kui parlamentäärid ühe tunni jooksul tagasi ei tule, tormatakse mõisa.

Tükk aega ootavad mehed kannatlikult oma saadikute tagasitulekut, siis hakkavad väeosad joonduma, eesotsas Visman ja „kindral“ Voldemar (sulane „Melevamatsilt“), kes, tulles parajasti Jaapani sõjast, on varustatud mõõgaga. Ta kannab sõduri vormi ja jahipüssi.

Lossist on sangastlaste omakaitsevägi näha nagu peopesal. Kogu lossi kaitsevägi — mõisa metsavahid-sakslased ja mõisale ustavad teenrid ning valitseja Kirstein — on lossi tornis, püssid laskevalmis. Teatakse, lossi torni olnud isegi kuulipilduja (?) üles seatud. Olnud kavatsus kogupauke anda ning kuulipilduja tuld avada, kuid võitnud siiski valitseja Kirsteini kainus. (Nii hoidis ta ära suurema verevalamise, mis kahtlemata oleks võinud lõppeda ka mõisa hävinguga, arvestades piirajate ülisüdikust. Kõik möödus aga õnneks rahulikult.)

Kui parlamentäärid ikka veel tagasi ei tule, võtab sangastlaste kaitsevägi enda alla mõisa tallide ümbruse, lauldes marseljeesi. Lauljatega ühinevad ka mõisa poisid ja tüdrukud. Kuid saadikud ei tule ega tule tagasi.

Kirstein ja mõisavalitseja Steinberg peavad Kurvitsat ja tema kaaslasi tüki aega lossis kinni. Tahetakse nähtavasti aega võita, et seisukorda kaaluda. Viimaks ollakse kõigega nõus: nädala jooksul peavad kõik tingimused täidetama. Mis puhtub püssidesse — neid olevat mõisas ainult 6 tükki —, siis antavat ka need välja, ja antaksegi. Ehmunud Kirstein on üldse kõigega nõus (sellepärast, et vastav telegramm on juba sõjaväe esindajale saadetud? — mõisas asub posti-, telefoni- ja telegraafikontor).

Kui läbiraäkijad lossist tagasi tulles teatavad, et san-gastlaste tingimused on vastu võetud, jäävad kõik rahulikuks. Sõda ei saagi „sõdida“, demonstreeritakse ainult oma jõudu!

Julgustatud sellest, et mõisas kõik hästi läinud, otsus-tatakse nüüd oma teisi kavatsusi teostada: tahetakse, et kirikuõpetaja tagasi astuks. Et kirikuõpetaja Hesse kogudusele kõigiti vastuvõetamatu, võetakse igaks juhtumuseks kott kaasa: sangastlased teavad, et kirikuõpetaja, kes on kord kotti aetud, enam kantslisse ei tohi minna...

Kirikuõpetajat ei sallitud mitte ainult sellepärast, et ta oli sakslane ning hoidis täielikult mõisa poole, vaid ka sellepärast, et ta igal võimalikul juhusel rahvast ülekohtu-selt noominud ¹⁾. Ainult tema ja mõisa kasud olnud patust vabad. Ta olnud halb kõnemees puuduliku eesti keelega.

(Järgneb.)

Kaljo Randa.

Kirjanduslik ülevaade.

Juhani Aho: **Panu**. Pilte ristiusu ja paganuse lõppvõitlusest Soomes. Romaan. Tõlk. August Anni. Tartus 1926. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 414 lk., 325 mk.

Üheks läinud aasta eri-ilmelisemaks ja väärtuslikumaks tõlge- raamatuks tuleb pidada küll soome kirjaniku Juhani Aho „Panu“¹⁾, suurt ajaloolist romaani soome soo muinaskultuurist.

„Panu“ sündmustik on asetatud Aho enese poolt mujal antud andmete põhjal aega 1600-date aastate lõpupoolel. Tegevus sünnib Kontojärvel ja Korpivaaral Põhja-Karjalas, Vene raja läheduses. Seal satuvad kokku erihõimud: ühelt poolt pealetungivad, kõrgema kultuuriga savolased, teiselt poolt karjalased, kes omakorda laplasi põhja poole tõrjuvad. Ühtlasi tulevad kokkupõrked ka eriusundite vahel. Savolased on luterlased, neil on Kontojärvel kirik ja agar papp. Karjalased on enamasti paganad. Nende usund on segu

1) „Ilm on hukas, ilm on hukas,“ kaevanud ta oma „kileda“ häälega ja manitsenud sangastlasi elama alanduses mõisa ja Issanda meeleheaks, temale, kirikuõpetajale, ühtlasi ikka „vatska“ saates.

endisest Väinämöise muinasusust ja laplastelt saadud nõidusest ning taitempudest ¹. Nii on umbes üldine seisukord, millest algab teose sündmustik.

Sündmustik ise on peajoonis järgmine. Kontojärvel on kaubavahetuse keskkoh, seal on ka kirik ja alaline pastor. Kaubapäevadel tulevad sinna igast ilmakaarest asukad kokku kaupu müüma ja ostma. Tuleb ka Panu oma meestega suuskadel Korpivaaralt, Panulast, mitme päeva teekonna tagant nahku vahetama kauba ja raha vastu. Sinna sõidab seks päevaks ostusid tegema kroonu voud (foogt), kellega Panul head suhted. Kaubaasja kõrval parandab Panu ka haigusi loitsides ¹ ja nõidudes. Kontojärvele on tulnud parajasti uus agar pastor Martinus Olai, kindla otsusega, lõppu teha paganusele. Ta on juba kuulnud Panust kui oma kõvemast vastasest. Võimsate sõnadega kihutab ta Panu välja kirikust, kuhu see ühes voudiga tulnud. Ja Panu tunneb sest silmapilgust ebausklikku hirmu papi ees, pidades teda enesest kõvemaks nõiaks. — Voudi sobitusel tehakse head kaubad, lubades talle tasuks talvel kolm karu ja Annikki, Panu poolt tapetud Reita tütar, kes Panulas orjaks. Mõni kuu hiljemini peetakse karujahti Korpivaaras ja voud rõõvih ärasõidul Panuga kokkurääkinult ilusa Anniki. See pääseb aga järve jääl põgenema ja uputab enese koske. Sündmus kõigutab Panu autoriteeti ja Kari, Anniki peigmees, vannub kättemaksu. — Samal ajal tuleb pastor Martinus Korpivaarasse ühes oma abilise, noore Reitaga, kes samuti tahab tasuda Panule oma isa surma... Panu laseb papil jutlustada oma tares, aga pärast katsub külalisi põletada vanas Reita saunas, kuhu need jäid ööks. Nad päästab ometi Panu enese salaristitud naine, abiks Kari ja vana Jorma. Pastor ja Reita pääsevad põgenema. Nad jõuavad Panu ohvrimäele ja pastor tõukab ümber Panu ebajumala. Paigale saabunud Panu kargab papile kallale, aga teda kohutab Reita, kes meelesegadusse langenult kirub teda ja palub Risti-Jeesust. Panu usub, et Reita on isalt pärinud parima nõiatäia, lovesse langemise, mis tal enesel kunagi pole õnnestunud, näeb ses ta paremust ja põgeneb mäelt. Sest saadik väheneb Panu eneseusaldus ning ta väline võim alatasa. Papp oma jutlusega mõjustas eriti naisi. Panu ettevõtted ei õnnistu enam ja metsade saak on vähene. Kari tapab voudi, Panu sõbra, ja uus voud on papi sõber. Kari kättemaks ähvardab teda ennastki. Papis kogeb ta enam ja enam kui tugevamas nõias. Lõpuks — Panu enese poeg Jouko, kellest ta on kasvatanud omale järettulijat ja kellele ilmutanud oma sügavamad taidad ning sünnid, põgeneb papi manu. Panu neab ta, ja tülles koju ning kuuldus naiselt, et seegi ammu ristitud, virutab ta jalahoobiga surnuks. Ta toimetab veel endiselt ohvreid ja peab nõidust, aga ta võim on otsas. Kevadeohvrite ajal ilmub salk Kontojärve mehi papiga eesotsas Korpivaara ohvrimäele, raiub maha suure ohvrikase ja tõukab puruks jumalakuju. Panu mehed on ohvrimäel sõjariistuta ega saa vastu panna. Kõik võetakse kinni ja ristitakse. Panu rabeleb lahti ja põgeneb. Enne Martinust jõuab ta papilasse ja ehmatab surnuks selle abikaasa. Elab metsades ja varjab end, sest ta pea eest on pakutud suurt raha. Ta viimne idee on kirik hävitada ja papi võim murda. Seks

¹ Soome soo muinasusundi oskussõnadena tarvitatakse siin, nagu „Panu“ tõlkeski, termineid: taig (-täia) — nõiatemp; loits (-u) — nõialaul, -salm, posimine; lovesse langus — autosuggestiivne mõistusekaotus nõiduse eesmärgiga.

käib ka kaugele põhjas Lapi nõialt võimsamaid taigu toomas. Aga just nende taigade pealt tabataksegi ta Kontojärve kiriku põrandakoopast, enese nõrgameelseksjäänud poja nähtuna ja ülesantuna. Ta võetakse kinni ja saadetakse Turku põletamiseks. Panu hõim allub papile, sest märkab sel olevat võimsamad salasõnad. Vana Jorma aga, Väinämöise puhta usu teenija, kes alati vastu seisnud Panu taitempudele, läheb ühes Kariga kaugete laante hõlma.

Selle teose kirjutamiseks on Aho saanud mitmelt poolt tõuget. Juba koolipoisiaastaist saadik oli ta innustunud „Kalevalast“ ja „Kantelettarest“. Noor-Soome tõusuaeg 90-dail aastail oli ühtlasi Kalevala ainete hiilgeaeg. Neid käsitlesil sel ajal mitte ainult kirjanikud, vaid ka maalikunstnikud, heliloojad ja arhitektid saavutasid nende ainete alal oma suuremad võidud. Suurt mõju arvatakse avaldanud olevat ka Aho reis Viena-Karjalasse 1892, kus ta tutvus õigete põlislaiante meeoludega. Seal rännates on nagu iseendast tulnud kalevala-aegsed ajad talle meelde. Hiljemini arendas ta „Panu“ süžee välja pikkadel talvistel suusaretkedel Hikiä ja Hausjärve metsades. On öeldud, et ainult Aho taoline loodusinimene, kütt ja kalastaja kõlbabki kirjutama sellist teost kui „Panu“.

Peale otsekohese süvenemise teose meeoludesse on Aho otseselt läbi töötanud kõik sel ajal olemasolnud kirjanduse soome soo muinasajast. Seda näitab juba see, et ta „Panu“ kirjutamise kõrval on avaldanud rea asjatundlikke kirjutisi soome rahvaluulest ja muinasajast.

Ka ajaloolise romaani tehnikat on ta lähemalt uurinud. See vorm oli soome omas kirjanduses alles üsna uus. Eeskujusid leidis ta W. Scott'ilt, Topelius'elt, V. Rydberg'ilt j. t., kes on andnud sisulisigi ja ideoloogilisi mõjustusi, eriti viimane neist.

Luulelisi kujutlusi ja minevikku siirduvaid meeolusid ühendades teadusliku uurimusega kavatses Aho luua teose, mis oleks kunstteos, aga ühtlasi annaks võimalikult ka realistliku tõeltruu pildi kujutatavast ajast. Nii võibki seda teost käsitleda kahest seisukohast: kultuuriloolisest ja kirjanduslikust.

Siiamaalsed arvustajad on leidnud Aho paganuseaja kujutised laimatud olevat ja neile toetudes on „Panu“ võidud tarvitada otse kultuuriloolise läheteosena. Nii näiteks on soome ajaloo-õpiraamatuis soome muinasajaloo osana väljavõtted „Panust“. Praegune soome tähtsam muinasusundite uurija Uno Holmberg manitseb 1926. a. detsembrikuu „Valvoja-Aika's“ ometi suuremale ettevaatusele. Lähema analüüsi läbi on võimalik Aho teose üksikute motiivide algupära ja nende teaduslikku loodetavusastet rahvaluule ja muinasajaloo täpse seisukorra põhjal määrata.

Selgub, et teoses leiduvad rahvalaulumõõdulised värsid on enamasti „Kalevalast“, „Kantelettarest“, „Soome soo muistseist nõiarunodest“, osalt aga Aho enda loodud. Taigade alal on Aho esijoones kasutanud M. Varose „Jahitaigu“ („Metsästystaikoja“, 1891), kust on võetud pikki kirjeldusi pea sõna-sõnalt. Samuti „Kalevalast“ vastavaid kohti. Karulugudes on tarvitatud ka lapi aineid Pehr Fjellströmi raamatust „Kort berättelse om lapparnas björnafänge...“ Need kohad, kus Aho biograafia kirjutaja G. Castrén arvab leidvat A. Kivi mõjusid, on pärit Fjellströmit. Need lapi kombed ei sega ometi palju teose ajaloolist tõepärasust. Sellevastu annab Aho osalt võõriti käsituse Karjala teadjast, teda kujutades trummitarvitava nõiana. Trumm on karjalasile tundmatu, lapi tairiist, mida soome sugu rahvad ka varem, näit. soome-permi ajani tagasi pole

tundnud. Taiariistade, rõivaste jne. kohta on Aho ammutanud teadmisi J. Krohni teosest „Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus“ ja M. A. Castréni „Nordiska resor och forskningar“. Ohvrikommete seas on rida volga rahvast omi. Aho on kasutanud ka teate bjarmide ebajumalast. Vildak on Aho kujutis muinassoomlaste ohvripuist (nii Ipolas), mis põhjened Hornborgi „Virittäjä“ 1886. a. avaldatud, praeguse teaduse poolt ümberlükatud tulemusile. Samuti ei vasta tänapäeva teadusele Aho käsitus Karjalast kui „Kalevala“ sünnimaast, missugune vaade nähtavasti Lönnsroilt ömandatud. Üldiselt paistab, et Aho on hoolega ja täpsalt jälginud allikaid, aga oma aja teaduse abil pole ta suutnud siiski veel küllalt õieti süvendada paganuse ega kujutatavasse aega.

Paganuse lõppaega elustava kultuuriloolise teosena on „Panu“ seega kohati eksiteele viiv. Aga suuris joonis ei saa ometi eitada ta kultuuriloolist pädevust. Ses on rida õigeid põhivaateid, nagu ristiusu levimise psühholoogia seletus, vaade Panu esindatud usundile nõiduste ja taigadega kui endise puhta usu langusastmele jne. Ja see kultuurilooline tagapõhi teoses on antud äärmiselt elavalt, tõendades Aho uurimuste põhjalikkust ja ta meelegujutuse jõudu, nagu lausub G. Castrén, lisades: „Muinasageva rahva elukujutisena on „Panu“ iseäranis väärtuslik ja võib võistelda kõige paremate luuleteostega, mis ajaloolised kirjanikud ülepea on loonud.“

Ometi ei ole „Panu“ kui ilukirjandusliku teose peaväärtus mitte tema kultuuriloolises pädevuses. See ei tõsta ega vähenda tema puht-kunstilist väärtust. Viimaselt seisukohalt on tähtis ainult see, et Aho on annud enese isikliku prisma läbi nähtuna ja enese kaasaelamise elavaks tehtuna vägevad kujutised sest kaugest ja võõrast maailmast nii, et me seda usume ja mõistame. Aho on võibolla vahel liigagi mõistuslikult jälginud ajaloolist tõde, raamatuist uuritud fakte, teose kunstilise mõju kahjuks.

Kuid pöördume seda külge vaatama.

Enne kõike haaravad ja soendavad „Panus“ suurepärase looduskirjeldused ja loodusmeeleolud, nagu looduslütürika üldse on Aho sügavam ja kunstiliselt mõjuvam mänguriist. Ta ise on lapsest saadik tundnud igatsust laante üksinduse järele, on hiljemini oma paremad päevad suvel ja talvel veetnud looduses. Ta tunneb põhjalikult selle hinge. Väikesed varjundidki pole libisenud ta tähelepanu eest. Ta mõistab kangastada meie ette silmilnähtavaks, kõrvulkuuldavaks ja kõigi muude meelte tajutavaks looduse erisugused nähted ja värvingud imeelava, plastilise nägemusena. Loodusetähelepanekute rõhkuse ja täpsuse poolest on „Panu“ otse üllatav. Näit. kas või Jorma ja Kari ilvesejahht, Panula ohvrimäe pildistised eri-aastajul, erisugustel ilmadel jne. Ühtviisi mõistab ta tundele mõjuvaks teha nii talviste laante pakase- ja tuisumeleolud kui suvise helguse ja ähvardava äikeseilma. Näib, et Aho hiilgus ongi tema looduspiltides, mis ennenägematud soome kirjanduses. Ega ole maailmakirjanduseski palju, keda võiks võrrelda Ahoga sel alal.

Aho inimesed on loodusega orgaaniliselt seotud. See on kõigis ta teoseis. Siin, „Panus“, on see suhe erakordselt lähedane ja loomulik selle primitiivse kultuuri seisukohalt, mida esindab Panu loodusekummardus.

„Panu“ on Aho esimene laiapiirilisem teos, mis, pakkudes aja-järgu läbilõike, annab terve hulga väga eri-ilmelisi tegelasi. See on tal õieti esimene katse nii suurt kogu tegelasi elama, liikuma panna, neid psühholoogiliselt usutavaks teha.

Romaani peategelased on Martinus Olai ja Panu, kelle vaheline võitlus moodustabki teose välise raami. Aga kumbki neist ei ole autorile lähedane. Autor on neid kujutanud objektiivselt ja külmalt. Ta pole neisse suutnud sisendada kuigi palju isikupärast soojust ega indu, mispärast nad jätvavad lugejagi võrdlemisi jahe-daks. Need tegelased esindavad teisi vaatekohti, mida Aho isikli-kult ei poolda, esindavad välismaailma võitlust ja askeldust, mis talle hingeliselt võõras. Panu välistesse nõiatempudesse, loitsu-desse ning taigadesse ja puujumalakummardusse langenud usund ei oma enam midagi endisest veetlusest ja Martinus Olai kristlikule fanatismile on ta eluaja teinud vastasrinda. Neis pole midagi kangelaslikku, suurt ega üleloomulikku, mis ongi Aho realistlikule mee-lelaadile vastumeelne. Pahem on see, et need kujud oma kogu-mõjultki ei tundu ühtlased. Ometi on nad jõulised ja huvitavad tüübid.

Kõrvalkujudest eralduvad otsekohe kolm: Annikki, Kari ja Jor-ma. Neis kolmes, eriti viimases, on Ahot ennast. Need on joonistatud sisemise soojuse ning veenvusega ja on paremad kujud ses raamatus. Nii kui vana Jorma esindab Väinämöise õpetust, usub sõna võimu ja jumaldab loodust ennast, tunduvad ka Kari ja Annikki pärit Kalevala idealiseeritud õhkkonnast. Juba Annikki oma nime ja traagilise saatusega tuletab meelde „Kalevala“ eleeegilise Aino loo ja Kari — uljas, tugev ja sale, armastuses ustav ja kättemaksus leppimatu — sunnib osalt meelde Lemminkäise inimlikult lähedase kaju. Kari ja Annikki õnnetu ja aholikult peenehingeline suhe on ilusamaid kohti „Panus“, tundudes ses jämedatoimsuses ja karguses kontrastina, niisama kui Panu ristiusklik ja vaikseloomuline nai-negi. — Jormas väljendub enam kui kelleski Aho enese tõekspida-misi. Tal on iseloomultki Aho jooni — ta on rahu, üksinduse mees, kaugete, üksiklaste laante iha südames, kuhu ta hiljemini ühes Ka-riga lähebki. Ta väljendab ka Aho enese suhtumist loodusesse — sama looduse armastust ja sama looduse suuruse ja kauniduse tun-net. Samuti väljendub Jormas Aho suhe Kontojärve pastori õpe-tusse: mõlemil on ühine vaenlikkus kitsa ja kuiva ristiusu vastu.

Reitas käsitleb Aho vanas nõiduses nii väärtuslikukspeetud usu-lise ekstaasi — lovese langemise — nähet, mis harilikult esineb nõrkadel, närvihelladel ja hüsteerilist laadi isikuil, aga mis võib ha-kata ka teise, nii praegusel juhul Joukosse. Reita ja Jouko, üks endise kuulsa nõia Reita, teine Panu enese poeg, paganuse ja ristiu-su vastoluliste mõjude ristluses jäävad hüsteeriliste usuelamuste kaudu lõpuks nõrgameelseks. Nad tunduvad, olgugi et autor nen-dega rohkesti tegemist teeb, ometi kuidagi jahedate ning võõrastena.

Martinus Olai Turu rikkast ülimusperest pärit naine näib esin-davat neis kaugetes laantes kultuuri ja peent ilutunnet. Tas on rohkesti inimlikku ja usutavat tundesisu; see on loomus, kes Ahole jällegi hingeliselt on lähem.

Muist tegelasist on, märgatavamad: võimsajooneline ja agar Ilpotar, Panule koerana ustav saamatu Ilpo, kergemeelne Kuisma j. t. ja lõpuks nauditsev madalameelne voud. — Tegelaste kohta tahaks üldiselt öelda, et nad võrdlemisi vähe kisivad otsekohe-selt kaasatundma ning selama, kuid on siiski väliselt joonistatud õige jõulise meelekujutusega.

Esimese katsena suurema eepilise kompositsiooni alal tähendab „Panu“ suurt sammu edasi Aho loomingus. Ta sfiiil on ainekohaselt muutunud eepilisemaks ja kindlamaks. Ometi pole ta suutnud anda

teosele välist sündmustikupõnevust. Aho on loomult rohkem maalija kui jutustaja. Seal on rohkem seisvaid pilte kui kiiresti silmist mööda lendavat draamatilist tegevustikku. See on pigemini värviline projektsioonilatern kui kinofilm. Aga Aho jutustab omal erilisel viisil vägagi huvitavalt. Ta viib lugeja kindlas, rahulikus tempos loomulikult ühest sündmusest teise, ühe pildi juurest teise juurde.

„Panu“ on, vähemalt põhilaadilt, realistlik teos, nagu Ahol üldse on tugev reaalsusetunne. Kõike, ka pealtnäha vägagi „müstilisi“ asju katsutakse seletada loomulikult ja usutavalt, kuigi just ses aines ja niisugusest ajalisest kaugusest muidu kaldutakse asju nägema mingi ebamäärase seletamatuse või romantilise ilutsemise prilli läbi. Tuletagem meelde kas või meiegi „Aitasid“, „Vambolaid“ j. t. Aho teosele võiks ette heita ta „liigirealistlikkust“. Liiga vali ajaloolistest ja teaduslikkudest faktidest kinnipidamine, samuti väsitavalt rohked reaalsust taotlevad detailid on tulnud teose mõjuvusele pigemini kahjuks: on teinud ta kuivemaks kui tundeelamusi taotlevale kunstitöele on soodus, kuigi Aho imestamisväärt meisterlikkusega ometi on suutnud selle iseenesest kuiva aine haruldaselt elavaks teha. (Mõnikord ongi seks tarvitatud siiski juba värvikamaid romantilisigi võtteid.)

Kokku võttes võiks öelda: Teoses on palju häid ja mõjuvaid kohti ja suurel määral inimlikku sisu, kuigi vahel tundub, nagu ei suudaks see hästi täita teose haruldaselt laia raami. Teose parim osa seisab ta jõulises looduselamusis ja -kirjeldusis, Jorma loodusundis, Kari-Anniks traagilises tundevahekorras, üksikute sündmuste suurepärasel käsitluses, kõrgeväärtuslikus stiilis ja elavas, mahlakas keeles, mille tarvitamisosavuses ta võistleb maailma suurmeisteritega.

Kõigile võib-olla subjektiivselt tundunud puudustele vaatamata on see üllatavalt mõjuv ja monumentaalne teos. Selle tõlge tähendab silmapaistvat võitu ja rikastust meie kirjandusele. Selle teose teeb meile veel eriti lähedaks asjaolu, et soomlaste muinasaeg ja muinaskultuur on suurel määral ka meie oma. See kalevalaline luulevara, mida „Panus“ imetellakse, on ju vahel koguni eesti algupära või vähemalt kunstiliselt sellele väga lähedal. Ja samuti kui meie rahvaste sõnalises loomingus on palju ühist, nii ka usundis. Kuna teos suuris joonis ka kultuuriloolist arvustust kannatab, siis olgu sestki seisukohast ta lugemine soomesoolaste muinaskultuuri vastu huvitundjaille soovitatud, kui seda ei võeta ainult puht-teadusliku allikana. Ses suhtes võiks raamat eriti olla soovitatav meiegi koolidele rahvaluule jne. käsitluse puhul. Aga kõige pealt naudime seda vahenditult kui peent kirjanduslikku meistriteost.

Tõlge meie paremalt soometõlkijalt, mag. A. Annilt, on parim, mida võiksime nõuda. Tundub ainult, nagu oleks vahel võetud teksti ehk liigagi palju soome laensõnu, mis nõuavad lugejalt teatavat pingutust, kuigi ühtlasi suurendades tõlke täpsust.

„Panu“ ilmudes Soomes 1897. a. võeti see vaimustusega vastu. Usuti nüüd olevat loodud soome rahvuslik suurteos, mida Ahol ka kaua oli oodatud. Isegi moralistid leppisid seekord Ahoga. Kuigi ses oli kaudselt ebakristliku usundi pooldamist, ei märganud seda pastoridki mitte. — Tõeliselt ei käsitte see teos küll mingit suurt rahvuslikku sündmust, ses ei ülistata mingeid rahvuslikke püüdeid ja siin esinevad isikud on vaevalt kogu rahvast iseloomustavad eeskujud. Kuid oma kogulaadilt on ta ometi puhtsoomeline. Ta käsitleb soome erilist jahikultuuri, soomelist loodusundit ja rahvaelu. Kõik kir-

Jeldatud kombed, mõtted, tunded, iseäraline loodusse suhtumine ja isesugused omast maastikust ja kliimast tingitud loodusmeeleolud — need on soomelised. Ja soomlased on uhked sest teostest.

„Panu“ ilmumiseiga tõusis Aho Soome esimeseks kirjanikuks.

August Palm.

Hoi a Ronk: **Kaasaegsed**. K.-Ü. „Loodus“, Tartus, 1926. 147 lk. Hind 250 mk. Kaaneilustus ja karikatuurvinjetid autorilt.

See on üsna erilise iseloomuga raamat, nagu neid Eestis siamaale ülepea pole ilmunud. Siin leidub 90 humoristlikku ja satiirilist lühikest iseloomukujutavat märkust eesti enam-vähem tuntud avaliku elu tege- laste kohta igast elukutsest ja ametist: kirjanikud, kunstnikud, ajakir- janikud, riigimehed, valmulikud, keelemehed, teadlased mitmest teaduse- vallast jne. käivad autori silma eest mööda, kes neid kunstnik-karika- turisti silmaga vaatleb.

Need märkused „Kaasaegsete“ nime all on mõne aasta jooksul ilmunud „Postimehe“ ja „Päevalehe“ joonealuste paladena, kus nad juba ilmumise puhul lõbusat meeleolu löid. Kokkukogutult mõjuvad nad seda tõhusamalt, et Hoi a Ronk suurele osale neist karikeerivad jooni- sed juurde on lisanud, küll karikatuurportreed, küll muud iseloomus- tavad vinjetid. Nii iseloomustavad hajameelselt riietatud Villem Ernits'i märkusi paar vana saapapäida, lugupeetud rektor Koppeli visa ja vii- sakat-järeleandmatut karakterit paar kerilaudu niidikeraga, õp. Aksel Kappi põlevad küünlad vaka all, Konstatin Pätsi stiliseeritud metsapäts, prof. Paldrock kuulutab oma pidalitõve-arstimisviisi trummipõrinaga, prant- suse sõjakooli lõpetanud kindral Reek paneb suure Napoleoni kübaras ja saabastes iseteadlikult jala maakera peale, pastor Habicht lõõritab kuldnokana, tema ametivend Eduard Tennmann juurdleb mingisuguste üle mõistuse käivate hiina filosoofiliste formelite kallal jne.

Muidugi peab neid formeleid võtma *cum grano salis*, s. o. mitte absoluutse tõetsija tööna, vaid valatutujulise kunstniku visandina, milles vahel õige tunduvalt ka isikliku vahekorra noodid kas sümpaatias või antipaati as kaasa kõlavad. Kuid õige palju on siin tabavat ja ajaolusid ning inimesi jäädvustavat. Ja sellepärast on sellel satiiril ning naljal tähen- dust, mis üle ulatub igapäevasest naljatilgast. Ja vististi suudavad need „Kaasaegsed“ kaasa aidata veel tulevatele põlvetele praegust aega elustada.

A. Jürgenstein.

August Gailiti: **Vastu hommikut**. Novellid. K. Ü. „Loo- duse“ kirjastus 1926. 269 lk. Hind 280 mk. Kaas Jaan Vahtralt.

„Kõik läheb igavaks, mis kordub,“ ütleb Juudas Saatanale Gailiti „Saatan karuselli“ nimelises novellikogus, jutustuses „Haaremi organist“. Kuid teiselt poolt: kõik kordub. Siit saame loogilise järelduse, et kõik läheb igavaks.

Paratamatult kerkivad eritlemisel esile need kaks ristlevat paradoksi August Gailiti viimase aja loomingust, mis koondatud tusedakõitelisse raamatusse „Vastu hommikut“.

Gailiti „Sluru“ päevade toodangut sirvides leiame sealt rahutu, ohel- damatu fantaasia lendu elu kaugemal ääremail, realiteetide lõhkumist ja segipaiskamist, kärsitu hinge joobumist iseene suurest dünaamikast. Pole ajalisi ega ruumilisi suundi, milles ei oleks rännanud Gailiti uud- susi ja vaheldusi vajav, sageli õõnes ja žeste pilduv fantaasia. Estetiliste olukordade segiloopimine rõvedate naturalistlikkude äärmustega moodus-

tas Galliti loomingust mingi rosolje, mille maitse üldmulje on ebamäärane ning milles selgesti võib tunda Iga üksiku sekundi maiku.

Ja see on üldmulje, mille iseloomustuseks on äärmine rahutus ja tõsiasjade pea peale pööramine nagu ajas eneses, milles valmisid need Galliti tööd.

Ilmasõja kõikehaaravad keerised töid enesega kaasa julmust ning inimhinge hüvede väärhinnangu. Sellele järgnevad revolutsioonilained õonestasid küll avarusi hinge piiravasse müüresse, kuid kandsid oma kiire voolu tõttu paratamatult kaasa ummistavat saasta. Selgete avaruste saavutamine osutus võimatuks. Arusaadav, et selline eluprintsiipide ja suundade sassimine pidi leidma kajastust ka kunstis, sest pole ju viimane muud kui teatava ajavaimu ja tumbuse kajastus, vaadeldud läbi kunstniku subjektiivse vaatlemisprisma.

Mõne isikliku varjundi lisandamisega kõlbaksid Galliti tolle aja loomingu ellusuhtumise motoks väga hästi Henrik Visnapuu read:

Oo, elu, virtsamere haisev lokse!

Oo, maailm, purjus jumalate okse!

„Kuid kõik läheb igavaks, mis kordub.“ Sellepärast ei saanud Gallitigi looming kuu püsida selle pinge all. Vahelduvat uudsust oli tarvis. Oli vaja edasi minna. Kuid juba oligi jõutud äärmusse ja nii ei saanud olla vahelduseks enam muu kui tagasilaskumine. Sellisel lool jõuabki Gallit oma viimase aja toodangus paiguti juba päris realistlikule pinnale.

Kuid midagi ei sünni järsku, vaid areneb orgaaniliselt. Samuti on lugu ka loova vaimu elunähtuste vaatlemise distantsi võtmisega. Kut kord on võetud perspektiiv elu ääremailt, siis ei saa muidugi korraga siirduda asju kujutama harilikust, igapäevasest kaugusest. Nõnda on lugu Gallitigagi. Teiselt poolt seltsib siia veel tema algupärasust vajav ja reaalsuse üldist šabloonit eitav hingelaad. Viimasest nähtusest kasvab välja tung oponeerida üldiste reaalelu reeglipäraste nähtustega. Tekib küsimus: Peab siis elus teatavalt puhkudel ainult ühte viisi tolmima? Kas ei või näiteks juhul, kus harilikult ikka nutetakse, teha vastupidist — naerda. Ja Gallit leiabki, et võib. Nii jõuab ta siis oma viimase aja loomingus välja irratsionaalsesse psühholoogiasse, kus algab oma kujutusi võrdlemisi primitiivse ja libedale viiva võttega. Selleks esimeseks sammuks saab elu raskete ja pikka kaalutlemist vajavate nähtuste kergekäeline otsustamine, — diametraalne ümberasetatus. Näitena võtame siin vaatluse alla kogu niminovelli „Vastu hommikut“, milles autor kirjeldab 1924. aasta 1. detsembri sündmustele järgnenud päevi.

Riigivastaste mäss on peatselt maha surutud, organisaatorid osalt areteeritud, osalt laiali pillatud. Soodes, metsades ja mujal otsivad nad enestele peidu-urkaid, kust neid aeg-ajalt tabatakse. Ka Maarjamaali mets on sõduritest ümbritsetud. Kuid jälgijaid märkamata, külmast ja näljast aetuna lähuvad pagulased läheda popsi Jootu Rabakuke hurtsikusse. Neid oli neli meest. Peagi piiratakse onn ümber ja pagulasil on ainult kaks võimalust, kas alla anda või võidelda viimse meheni. Valitakse viimane tee. Surmaga ähvardades sunnitakse kaasa võitlema ka onni elanikke. Lahing vältab kogu öö. Vastu hommikut valdavad sõdurid majakese. Elusalt langeb nende kätte haavatud mässujuht Solden, pops Jootu Rabakukk, keegi 17-aastane poisike Tanil Sander ja Rabakuke teenija tüdruk Aane Hannus. Peale ülekuulamist mõistab sõjavälikohus nad kõik surma.

Huvitav on see surmamõistmis-stseen. Nelja inimese küsimus, mis oleks nõudnud pikka ja põhjalikku kaalutlust, otsustatakse ühe silmapilguga. Kolm süütut isikut varisevad nagu iseenesest manalasse. Eks ole see

ju elus saatuslikkude hetkede käeviskeline otsustamine, realiteedi pahu-
pidipööramine. Vaevalt on meil kunagi niimoodi talitatud, sest isegi
kommunistid on tunnistanud meie kohtute erapooletust ja asjalikkust
juurdlustes. Gailit püüab sellele irratsionaalsele situatsioonile luua
ratsionaalse baasise, konstateerides sõjaväljakohtu liikmete üliväsi-
must, mille tõttu nad siis „tummalt ja ükskõikselt, vihata ja kaastund-
museta, täites vaid kirjatähe reegleid, vaatlesid haigutades kaebaluste
nägusid, uurisid nende liigutusi, kohmetust, riideid, sirgeldasid iga-
vust tundes valgele paberile igasuguseid hieroglüüfe ja moonutusi ning
kohtu esimehe lõpetades juurdluse, tegid otsusi ühel häälel ja vaid-
lemata“.

Vähe on sellest tõendavast lausest. Olgugi et kõne all olevas
novellis tema kompositsioonilt pole tähtis esmajoones see, kuidas need
neli inimest surma mõisteti, oleks tulnud seda siiski teisiti näidata,
konkreetsemalt põhjendada, sest ega tõsiasjade lihtne tiritammi-
tamine ei ole veel jumal teab mis üllatus lugejale. Teiselt poolt on
asjaolu seda vähem põhjendatud, et mäss oli juba täielikult likvideeritud
ja nii ei ole säärane kohtu kiire ning üle pea töötamine kuidagi
mõeldav.

Ent siiski kasvavad sellest ebamäärasest irratsionaalsusest välja
õige omapäraseid huvitavad psühholoogilised analüüsid, mis annavadki
novellile ta väärtuse. Need on surmamõistetute mõtteleenu kujutused
viimsel eluööl.

Siingi on Gailit taotelnud midagi erilist. Kuid see on sootuks hui-
tavam ja kunstipärasem kui elu pöördehetkede lihtne pahupidipööramine.

Peeter Solden, elukutseline revolutsionäär, on omapärane kuju
äärmusest. Tema elab nii tugev suurusehullutuse fanatism, mis
hävitab isegi normaalse eluinstinkti. Surm ja elu kui seesugused on
temale võrdse väärtusega. Nad on talle olnud mõlemad kogu aeg
ideaaliks, sest mõlemad on lubanud, kord üks, kord teine, aidata reali-
seerida oma idee fixe'i. „Ta oleks tahtnud näha pealtvaatajate tuhendeid
silmi, kes oleksid imetelnud ta meelekindlust, rahu ning üleolevat nae-
ratust. Siis oleks ta võind näidata oma põlgust tapjate, enese ning
surma vastu, suurt põlgust, mis oleks langend kui tuli rahvamurdu ning
teinud surmast heroismi ülemlaulu.“ „Nüüd aga valdab teda kibe pettu-
mus. Ta leiab, et tema elu sündimisest kuni surmani on tühi kui lõõts,
mõttetu kui veemull.“

„Jootu Rabakukk, Maarjamaali vaene pops, nüri mõistusel ja julm
loomult, küikitas konginurgas poolsuikudes, poolilmsi, võrdlemisi rahul
enese ja olukorraga.“ Temale tundub, et see kohtu otsus on olnud
ainult nali. „— Surma mahalaskmise läbi! — naljamehed, nagu oleks
nii kerge Issanda ant etu ära hukata. Veel on kindlaid säädusi ilmas
ning sääduste järele valvajaid silmi.“ Ja lohutatuna oma loogikata mõte-
test, hakkab ta arvet pidama, kui palju võiks tasu nõnda lohutatud maja-
kraami eest. „Kui on kroonu mehed ja kroonu teod, siis olgu ka
kroonu tasu!“ Nõnda uinub ta ja magab kuni hommikust õõni, mil
selgub kibe tõde, mida peab lõpuks tajuma temagi nüri mõistus.

Samasugusesse fanaatilis-idiootilisse kategooriasse kuulub Aane Han-
nuski. Temaski puudub normaalne eluinstinkt. „Tuim ja kiretu, ei
hoolind ta meestest ega unistand perekonnast, ol' pigemini tööloom,
kes vedas oma koormat. Mis oli talle surm? Ta võttis surma vastu
kui õnnetuse, mille vastu on inimene võimetu. Ja ta ei hädaldand,
teades, et õnnetus võib igaühega ja alati juhtuda, ning seda tuleb liht-
salt läbi kannatada kui saatuselt määrat nuhtlust.“ Ainult korraks väl-
gatavad tema kujutlustes naiselikud impulsid, see on idiootlikku kaju-
tusvõimesse eksinud üksik elukiir.

Nende kolme ebanormaalse tüüpi keskele on Gailit asetanud ka ühe normaalsete eluavaldustega kuju, Tanil Sanderi. See on vastand eelmistele, sest temas põleb eluenergia äärmises ekstaasis. On arusaadav tema kui 17-aastase poisi, nooruskevade pulkeval lättel seisja naiivne ahastus: „Miks nad on nii tigidad ja tapavad, või pole keegi neile öelnud, et surra on raske, ütlemata raske? Või ei teagi nad, et tappa inimest on suurim jõledus, on roim, mis kisendab omakord vere järele. Tehku kõik, mis ealgi tuleb nende pähe, jätku aga elu. Heitku teda vangla, piinaku, peksku, söimaku, tema aga vaatab läbi võrede päikese poole ning on ütlemata õnnelik. Raiugu käed, lõigaku jalad, kiskugu keel suust, jätku elu, tema, Tanil Sanderi elu, ning ta roomab kui ussike mätast mööda, tunneb mulla joobnustavat lõhna, tunneb tuule õrna puhangut.“

Mäherdune äärmine elajanu! Sellepärast on ka mõistetav tema raske ahastus ja orienteerumisvõime kaotus surmaotsust kuuldes. Kahju ainult, et Gailit pole seda kuju küllalt erinevate värvidega joonistanud ja see nüüd kolme ebanormaalse psüühika varju jääb. See on aga jälle kindlaks tõenduseks, et Gailitit avatlevad tema loomingu teedel ikka erandlikud kujud ja nähtused. Silngi on veel osalt püsima jäänud „Siuru“ aegse ekstravagantsuse haputaignat.

Samasuguse irratsionaalse psüühilooogia õhkkonnas areneb ka novelli „Nurjatum roim“, milles autor kirjeldab elukutselise kurjategija Toomas Taraki elukäigust üht episoodi.

Toomas Tarak vabaneb vanglast ning saadab peagi korda uue kuritöö, — ta varastab magajal mehel turbakoorma eest hobuse. Tagaajajate eest peitu pugedes jookseb ta „Mustoja“ tallu, kus lesk perenaine ta ära peidab ning hiljemini temast oma sulase teeb. Kevadel, kui Toomal on selja taga pooleaastane korraliku inimese elu, tunneb ta korraga enesest puhkevat kurjategija kirgi. Ta otsustab „Mustojalt“ lahkuda. Perenaine Jvola palub Toomast, teda veeli kord kirikusse saata. Seal kutsub ta Tooma enesega käärkambrisse ja teatab pastorile, et ta tahab Toomaga abielluda.

Siin saab Gailit hakkama jällegi ebareaalsete omapärasusega, nagu nägime eelmises novellis: elu tähtsam hetk tehakse tühiseks. Pole mingit armastumist, pole otsustavaid kaalutlusi, pruut koguni ei räägigi oma kavatsusist peigmehele, enne kui sec pastori käest kuulleb. Kõik läheb nii rahulikult ja kiiresti. Gailitil on ükskõik, kas „Mustoja“ perenaine läheb apteegist tooma ussirohtu või sõidab laulatuslele.

Imeliku paradoksi puistab ta ka novelli kolmanda tegelase rätsep Kanterpassi kohta, lausudes: „Toomas kuulab hilja keskööni, siis astus ta vaikselt onnist välja, teades, et rätsep külalise minekut märkamata räägib üksinda edasi — koiduni.“ Nii siis pole, siin tegu vilemeelilise isikuga, vaid grammofonliku automaadiga, — kestab teatav aeg, vaatamata, kas keegi teda kuulab või mitte.

Mis käsiteldava novelli tema irratsionaalsete motiivide poolest huvitavaks teeb, on Toomas Taraki kuju. See on kurjategija, „kes tundis oma elukutset, võis verstate tagant eksimatult öelda sõitva hobuse suunda, haukuvat koera tõugu, rääkiva inimese vanadust. Pimedail õil, kui sadas vihma ja vingus tuul, valdas teda kirjeldamatu rõõm. Otseku hunt luusis ta siis ringi, ning häda neile, kelle jälgi ta ajas. Vahel mõnd aita tühjendades ehk hobust tallist välja viies jättis ta korraga kavatsuse pooleli, süütas aida põlema ning lidus metsa. (Eht valmuhaige hinge-elu!) Säält vaatas ta kumendavat taevast ning oli ütlemata rõõmus, et tema Toomas Tarak on süüdanud taeva punased võlvilad. Samblal lebedes ning inimeste hädakisa kuuldes unistas ta suurtest tegudest ning kuulsast tulevikust, roimadest, mille ees väriseb ilm.“

Kuid see haiglane unistaja laseb end hõlpsasti paelustada perekonna-idüllist. Hardub sellesse, muutub koguni korralikuks töömeheks. Ainult vahetevahel, kui puhuvad kevadised tuuled, tunneb temagi eneses midagi puhkevat, — see on haiglane maania kuritööde järele.

Toomas Taraki tüüp on käsitledavas novellikogus saanud Gailiti lemmik-kujuks. Viimases jutustuses „Punased hobused“ tuleb ta veel kord põletamismaaniast vallatud psüühika juurde tagasi. Seekord paneb ta haiglase ebanormaalsuse kandjaks naisterahva, taluteenija Mari Taade. Toomas Tarakit valdasid ainult vahetevahel „suure jaanitule“ tegemise hood, kuid Mari Taadele on see alatine suurim lõbu. Sellevastu ei tunne ta aga põrmugi isu võõra vara omandamiseks, mis oli Taraki esimene kirg.

Mari Taade on Gailiti ebanormaalseist kujudest täiuslikum ja reljeefsem. Tema haigluse põhjendused ulatuvad juba hoopis sügavamale kui teistes „Vastu hommikut“ tüüpides. Nii näitas Gailit eelmiste juures ainult üht karakteriseerivat episoodi nende elust. Siin aga võtab ta vaatlusele ka tegelase vanemad ning noorpõlve ja tõendab haiglase hingelaadi olemasolu kummalise päritolu ning kasvamisega.

Mari isa oli elatanud soldat Jüri Taade, ema aga kerjus-vanatüdruk, kes end oskas kohmetule Jürile mehele panna. Nende esimene laps, poeg, sureb vingu kätte. Õnnetu ema nuksub kadunud poega kuude kaupa taga. Mure halvab tema nõrka mõistust. Ja kui ta hiljemini tütre sünnitab, siis on sellesegi imbunud tema rikutud verd. Pärastine kasvamine, emaga koos kerjamas käimine istutab haiglasse hinge veel rändamiskire. Eluonnikese põlemine ja isa-ema tullejäämine annavad Mari intellektile viimse hoobi — ja erilise maaniaga idioot ongi valmis. Samuti kui Toomas Tarakis ajuti (kevade tulekul) puhkes haiglane kirg, märkame seda ka Maris. „Talvel, nähes punaste virmaliste tuliseid leeke ehk suviõhtute loodet vaadates, muutus ta rahutuks, kärsituks, tundis valusid pääs ja veri jäi otseku seisma ta soonis. Siis nägi ta punaseid ratsureid tõusmas taeva poole, mis kutsusid ja meelitasid teda kaasa, tõstsid ta mustast mullast, et tormata mööda taeva kumendavaid lagendikke. See oli kirjeldamata õndsus, mil ta tundis end otseku haaratavat tormist.“

„Punased hobused“ on Gailiti kõnealuse novellikogu irratsionaalse psühholoogia jutustustest õnnesunuim ja kunstipärasem. Ka siin tuleb ette säärast eluhetkede diametraalset ümberhinnangut, nagu eelmistes, aga see pole enam asjaolude paljas pahupidipööramine, vaid põhjendatud vaatevinkli esitamine.

Tüübelt ja käsitlusviisilt on „Laatsarusel“ ja „Barrabasel“, väiksel sugulust eelmistega. Siin pakub Gailit sümbolistlik-fantastilisi lugusid piiblimotiividel ja oreolis. Huvitavam nendest on viimane, kus ta jutustab Kristuse hukkamist ja Barrabase vabanemist. Siia on autor peitnud sügava mõttemõlgutuse lunastuseküsümuse kohta. „Kui lunastus on kannatuses ja piinades, siis oled sina (Barrabas) esimene, kes pärib taevariigi. Pole jumalat, kes ei näeks su kannatamisi ning ei annaks andeks su eksimised!“ Ja lõpuks kujunebki asjaolu sedamoodi. Barrabas, kes kurjategijana peaaegu kõik kannatused läbi elanud, mida üldse võib tunda inimlik meel, viiakse lõpuks amfiteatri areenile lõvide vastu. Veel on kannatusi, mida ta pole tundnud. Kuid siis „avanesid sinetavad kaugused, ta kuulis vete tasast voolu. Keegi tõstis ta põrmult ning ulatas talle käe. — Barrabas, tule minuga, ütles ta. Ta tõstis silmad ning nägi naatsaretlast oma kõrval sammuvat. Vaatas veel korra tagasi. Ainult vähesed tulid nende järele.“ Nii siis on kannatus see, mis maailma võidab, mitte aga armastus, nagu õpetab pühakiri.

Ainult kumbki erilaadne, hingelistes lainetustes siiski üsna lähedased on „Üksindus“ ja „Viimne romantik“. Mõlemate resigneeruvat põhitooni kannab pettumusmotiiv. Esimeses tuleb kümme aastat välismail viibinud kunstnik Ojanus kodumaale, kus vahepeal nii palju muutunud. Ta on kujutanud ette iseselsvaks saanud suguralivast palju ideaalsemana, kui nüüd eest leiab. Sõim, riid, üksteise mahategemine, mida ta eest leiab, salvab valusalt ta hinge. Ta on otsinud ainult „vähe õnne, vähe inimest“, kuid see libiseb ikka ta eest. Teises jutustab Gaillit suurest mõisa kukest, „viimsest romantikust“, kes unistab lennust kaugele päikesemaale. Kuid kiiretempoline olevik ei salli eluvõõrast unistamist. Abitult purunevad tema iganud soovid maksva olukorra halastamatuses. Kerill-Kerkerill on sümbolne kuju, mille taga peitub rida inimesi — Kerill-Kerkerille, kelle päikesemaiks on ilmasõja eelsed ajad.

Mõlemad novellid haaravad lugejat just oma lüüriilise põhitooniga. „Libahundis“ käsitleb Gaillit rahvalik-müstilist motiivi libahundist, paiguti õige kummalistes värvides.

Olen meeleldi pikemalt peatunud käesoleva teose juures, mida peaks ka õigustama asjaolu, et see töö ei ole ühisladailliste novellide kogu, vaid on kaunis erinev ja autori viimase aja loomingust läbilõiget pakkuv. Huvitav ja tähelepanev on ta just irratsionaalsust käsitlevate jutustuste poolest, mida eesti literatuuris on nii lõpmata vähe leida. Sellepärast on ka „Vastu hommikut“ väärtuslikuks lisanduseks meie kirjandusele.

Gaillitil on oskust ja kalduvust ebanormaalsete kujude loomiseks ja nende psüühika kujutamiseks. Samuti ei puudu tal ka siin edu, nagu seda näitavad „Punased hobused“, mis on oma sünnilt kogu nooremaid novelle.

Arno Raag.

Olaf Rood: **Uulu**. „Sõnavara“ kirjastus Tartus 1927. A. Vihvelini joonised. 152 lk. Hind 250 mk.

Sisemine sund, eneseväljendamise tarve, vajadus midagi ära öelda ja midagi oma südamele maha raputada, mis sinna kogunenud, on see, mis sunnib meid kõnelema, end avaldama.

See võib oleneda kord teravast ilu- või inetusetundest, kord suurest rõõmust või suurest vihast. Iseäranis viimane on põhjustanud nii mõnegi üldtuntud teose olemasolu. Vaevalt oleks näiteks Bernard Shaw või mõni teinegi praegune ilmakuulsus omandanud niisuguse aupaiste, kui tal poleks teravat antipaatiat, koguni vihatunnet praeguse ilmakorra ja kaasaegsete vastu.

Ka Olaf Rood on teatud määral oponeerija, tema „Uulugi“ välja kasvanud vihatundest. Mitte küll praeguse ilmakorra, kodanluse ja kaasaegsete, vaid meie ajalooliste vaenlaste — balletaste ja parunite vastu.

Ajaloolist viha, mis juurdunud aastasajandell rahvasse, tunneb veel praegunegi inimene. Kes ei tahaks hävitada raudrüütite järeletulijate võimu ja au, neile kätte maksta? Iga rahvuslane. Eks näita seda ju praegugi päevakorral olev ärevusttekitav mõisamaade tasuta võõrandamise küsimus. Ja seda viha välja valada, oma kandekoormat kergendada on tahtnudki Rood „Uuluga“.

Jutustuse sündmustiku käik on vahelduv-hoogus, põnev ja mitmekesine, paiguti koguni kirju. Üks ootamatus ning üllatus valmistab teise, sest Rood armastab kompositsioonis keerdkäike, loogilisi peenusi stiilis kui ka mõttes ja teotsemises. Algad rahulikult lugemist pool-lüüriilise proloogiga, kuid mõne lehekülje järel satud hoogu, sind kistakse keerdu,

sunnitakse jälgima arenevat sündmustikku, — aga siis lastakse vabaks. Tõmbad hinge, kuni jõuad ja jätkad endiselt.

Tõsi, selles põnevuses on ju paiguti otsitud, kokkumõeldut, et saavutada liikuvust, ootamatust, üllatust, kuid selles on ka küllalt omapärast ja uudset, mis andestab.

Seesugust ajaloolis-eluloolikku ainet võib kirjanduslikus teoses väga mitmel viisil käsitleda. Rood on valinud selleks õige omapärase, kuid kahtlemata kaunis raske tee: ta seob peategelase — jutustaja pikad seletavad monoloogid sündmustikuga ja arendab neid ühisel ideel ja otstarbel teatud eesmärgi poole. Selline jutustamisviis nõuab kahekordset pingutust: hoolikalt tähelepanud edasirühkivat sündmustikku ja teda saatva ajaloolise jutustuse täpsat loogikat ning ühtesattuvust, kokkukuluvust sündmustikuga, tasakaalu, et oleks teatud ühine tempo.

„Uulu“ ei ole seega ajalooline jutustus, aga tal on ajaloolisi motiive. Ta ei ole kirjutatud mingiks hümniks kodumaale või maajagamisele, kuid tas hõõgub ometi enam patriootilist tuld kui mõneski meie viimaste aastail ilmunud raamatus. Tema lüürilisi looduskirjeldusi läbipõimingutega lapsepõlve mälestusist isakodus, karjamaal, vainul ja metsas on midagi põhjamaist, skandinaavlikku kirjutusviisi meeldetuletavat, õrn-meeleolulist, sulavat ja sulatavat. Kerkivad nii selged pildid, maastikud, metsad, uulud (laaned) silmi ette, et arvad tundvat ja nägevat neid oma ümber. Iseäranis head on selle poolest jutustuse kolmas ja neljas peatükk. Näiteks:

„Läksin ükski Uulu teed.

Suur mets on nagu mere — salapärane ja võluv... Vanad kõrged kuused ja männid noogutasid minu poole, nagu tundes huvi hilise teekäija vastu. Uudishimulikult sirutasid mulle vastu omi okski ka lepad, toomed, saared, pihlakad; eemal kükitas hall pajupõõsas nagu jänes kartulivaos ega liigutanud end. Terav vaigu ja metsa värske laine, ämblikuvõrgud ja kõdunenud puutükid, jalgade all praksuvad peenikesed kuivanud oksad, sammal, juhuslik veenire ja jänese kapsas. Suhu tekib haava- ja toomekoore maitse.“

Otsekoheselt erilist pole ju midagi selles kirjelduses, nii on ennegi kirjeldatud, kuid ometi oleksime kui ise metsas, kui tunneksime ise haava- ja toomekoore maiku, haistaksime vaigulõhna — nii peen, erkusid ärritav on see meeleoluline pilt. Sarnaseid hingestatud kirjeldusi kordub sageli. Kahju ainult, et nad ei ole puht-omapärased. Neis on õige tunduvalt suurte romantikute ja stilistide mõjustusi, näiliselt Strindbergi, Hamsuni ja teisi. Isegi lause rütm annab end kohati ära, rääkimata ebamaitsekast kohast, kus autor ekstaasis olles lauselõppe riimib: „järve vesi“ — „taru mesi“, „laas“ — „gaas“. Võib-olla on tahetud siin parodeerida tuntud stiilimeistrite võtteid. Kuid siis oleks pidanud valima avaldusile üldse teised raamid, oleks pidanud teotsema järjekindlamalt, mõistaandvamalt. Jääb tõenäolikumaks, et see on vaid äkiliste tundepuhangute oheldamatu žest.

Rood ei ole stilis meister, teda ehk ei huvitagi stil nii väga, vaid pigemini sõnade ja mõistete sisu ning mõte. Ta võib kujutada ühel ja samal leheküljel kolmes-neljas stilis, vormis. Ta ei põlga lüürilisi hingestatud, kuid venivaid uusromantika võtteid, ei hülga põnevusromani ruttu ja kärsitust ega ka realistlik-naturalistlikku protokollivormi. Kõige enam ta elabki viimases. Ja see on kõige omapärasem, puhtam, hingestatud minaisiku monoloogis jutustamisviisi tõttu. Kus paatos ja ekstaas dikteerivad, seal kaotab Rood enesevalitsemisvõime, muutub pateetiliseks, unistavaks, meeleolutsejaks — langedes välja kriminaaltagaseintega jutustuse üldtoonist.

Aga kas saabki „Uulult“ nõuda mingit kindlat üldtooni? Vaevalt.

See on jutustus tavalise poolfantastilise kriminaaljutu ja elulookirjelduse vahemailt, kus autor jätnud enesele vabaduse rääkida mitmest ainek, mitmest sündmusest, olukorrast, asjast, mis ei ole seotud jutustuse käiguga ega vajalinegi siduda, kuid mis siiski aitab tugevendada põhitmotiivi, mis tõstab huvitavust. Sellepärast ei tunnegi suurt pahameelt järjekordsete ainek ja sündmustikust kõrvale kalduvate jutustuste — monoloogide ja seletuste puhul. See näib loomulikuna — ehkki vahest otsustarbetuna —, et esitatakse täpsaid ära kirjalikke lahkamisprotokolle anatoomikumist ja jutustatakse peategelase suu läbi terve krahvide suguvõsa ajalugu. Sellega lõõb küll tasakaal kõikuma, kuid ei paisku ümber. Vestejutustus on see kõikumine kuidagi sallitav.

Põnevuse saavutamiseks tarvitab Rood veel kõikide teistegi põnevusjutukirjutajate harilikku tuntut vastupidisele arvamisele viimise meetodit. Ta valmistab rahulikult ette ärevat sündmust ja vastupidi, näeb karu enesele kallale tungivat — kuid korraga on see mees, püss käes. Säherdused sündmused on vahel liiga järsud, hüppelised, ettekatavsematud (nagu siisen metsseaga küüni juures), vahel mitte tarvilikudki ja nõuavad autorilt, kes kui realist peab kõike põhjendama, kohati niisuguseid põhjendusi, mis pole sugugi olulised ega vajalised — on pigemini üle-arused. Nagu Sauna-Tõnu kartus, et Asper metsa ära eksib (oli ju koduküla mets!) ja et Vogdtid tapsid Everti vennad ja isa. Oleks selle-tagi mõistetav ta viha.

Üldse pole „Uulu“ kompositsioonilt sugugi nii järjekindel ja läbitõttatud kui Roodi varemni ilmunud „Bertil Holmquist“. Pikad monoloogid ja kirjeldused moodustavad jutustus^e peaosas, ülimüstiline lõpp Uulu koobastikus on üle-arune, jutustust romantiliseks tegev. Ka teisi puudusi leidub. Nii ükski Everti kõne küüni ääres pikutamise aegu vältab peaaegu päeva ja mahutab ligi nelikümmend lehekülge. Sel päeval ei sünni midagi tähtsat, vaid järgneval ööl ja päeval, mil tekivad kokkupõrked krahviga nõialättel ja Uulu koobastikus. Kui siia juurde arvata veel esimene päev, mil algas Asper oma jutustust anatoomikumist, siis on „Uulu“ kolme päeva sündmuste raamat. Seega otsekoheselt aja mõttes õige väikese ulatusega, kuid kaudse jutustusviisi tõttu omandab tunduvalt suurema ajaloolise mõõtkava.

Sellepärast ei piirdu „Uulu“ väärtus ainult ühekülgse hariliku kriminaaljutu ajaviite-väärtusega, mida ta ju suurel määral siiski on, vaid temale jääb ka veel tugev ideeline seisukohit ja realistlikuma aine omapärane fantastikaga ja müstifikatsiooniga segatud käsitusviis. Ainult selleks, et võimaldada enesele säärase aine kunstipärast väljendamist, on Rood toonud patriootilise, baltlasi põlgava, neile kättesaamist ihkava, kuid rahvast ning kodumaad armastava insener Everti kuju. (Samuti on ka tema vastane krahv Vogdt, Asper ja teised ainult idee läbiviimiseks vajalikud.) Temas on vähe harilikku tundvat, aimavat, hingelist inimest, ta on idealist, ideede portree — kui nii võib öelda, sest tema õlul lasub „Uulu“ psühholoogiiline, ideeline kui ka loogiline kandekoorem. Ikka räägib ta ideede, põhimõtete, võitlustarvete seisukohalt. Tema mõtteid võiks pidada ka autori omadeks või selleks kohati otse kinnitada (mõtlen maastamise-linnastumise probleemi, mida Evertki püüab lahendada). Ta on samane arenemistunnustav, vanaviljakav ja uut-ihkav nagu üldine „Uulu“ põhimotiiv:

„Kõik kaob ja kahvatub, sureb ja kõduneb, ka kõik see, mis julm ja toores. Antagu ainult aega, aeg kõik tarbetu ja üle-aruse hävitab, võidab ilu.“

See on inimese ideesse surumine, kirjanduslik eneserahuldamine.

Ses on palju optimismi. Kuid optimismis peitub lohutus.

R. Sirge.

J. Parijõgi: **Semendivabrik**. K/ü. „Loodus“, Tartus, 1926. 121 lk. Hind 170 mk.

J. Parijõe raamatut „Semendivabrik“ on raske novellikoguks nimetada. Need pole novellid, ka mitte novelletid. On midagi vahepealset, midagi jutukeste, pisilugude taolist. Ja neid võib lugeda, võib lugeda rahuldustunde, huvi ja heameelega. Autor ei ole paljunõudlik, paljunõudlikud pole ka ta jutukesed. Naivselt, lapselikult ja lihtsalt jutustab Parijõgi oma lapseõlve mälestusi, juhtumusi ja lähelepanekuid. Südamliku rahu ja detailse realismiga sõnastatud lood ei sunni lugejat pingutama; ta loeb, loeb ja muigab autoriga ja jutukestes esinevate tegetestega kaasa. Parijõe „Semendivabriku“ maailm on kitsas — piirdub minajutustaja maailma ja kodukohaga. Autor ei esita lugejale mingisuguseid probleemide lahendusi. Ta vaid vestab, vestab nii, kuid näinud ja tunnud. Ja see ongi raamatu suurim väärtus. Peale selle ei tungi autor oma arvamiste ja juhtnõõride andmisega etteotsa, nagu see Richard Rohtile väga omane.

Parijõe jutukeste ained on kitsad — katkine kruus, saapad, vile vargus, jõulud, töölolek, pahandus, laot, kojamees, sadam, viimse päeva hirm, vanaema surm jne. on inspireerinud autorit tänulikult, jah, just tänulikult.

Nagu Parijõe jutukeste ainevald, on ta stiilgi omapärane. Ta pole stilist, kuid oskab huumori ja kergusega asjast asjale, sündmuselt sündmusle üle minna — Parijõe jutukeste ained on stiiliga tasakaalus. See tasakaalus olek on peale selle veel omapärane, lapsemeelne. Kas või näiteks:

„Ema ostis räbala-kaupmehelt ilusa valge kruusi. Ütles, et see on ilus kruus, et sellest on hea kohvi juua või jälle hea piima lauale tuua.“

Kui ema välja läks, võtsime meie Joosepiga kruusi kapist välja ja hakkasime vaatama. See oli ikka ilus kruus, pilt peal: seal oli üksteist hani ja mees, suur vits käes. Hanedel olid pikad kaelad ja üks hani teiste taga oli pisikene. Pildi kõrval oli veel vene või saksa või teadmisi keeli salm.“

„Nüüd mina mõtlesin ühtelugu kruusi peale; ei tahtnud süüa ega kedagi. Ema ütles, et: — mis sul õn, et süüa ei taha, kas oled haige?“ et: — ma toon võlleiba. Aga mina ei tahtnud midagi.“

„Mina aitasin ja raiusin hagu katki. Kui hao-oxa pakule panin, siis ise mõtlesin: — kui ühe hoobiga katki läheb, siis toob säärsaapad, kui ei lähe, siis — poolsaapad. Siis panin silmad kinni ja löin kirvega... tulid säärsaapad, aga teine kord tulid jälle poolsaapad. Mina mõtlesin, et: — mine võta kinni.“

Pikapedale võib niisugune kudrutamine küll ära tüüdata, pea igas lauses esinevad et'id väsitama jne., kuid kui arvestada, et laps, kelle psühholoogia vanema inimese omast teiselaadiline, erinev, seda kõike ise seletab, siis jääme rahule, loeme edasi, pöörame lehekülgi.

Eelmiste Parijõe omapärastele voorustele lisandub veel üks: ta tüübikujutamine on usutav ja äärmiselt lihtne, otsekohene, mõjuv. See-sugustest tüüpidest jäävad selgesti meelde: autor — minategelane ise, vend Joosep, isa, kojamees, vanaema, Jumal j. m. t.: „Jumal on niisuke vana mees, temal on laiad kortsus riided, ja pilved on ümber.“

J. Parijõe „Semendivabrik“ sarnaneb kuidagiviisi Jaan Lattiku „Meie noortega“ ja Oskar Lntsu „Kevadega“. „Semendivabrikut“ võib lugeda vana kui ka noor. Ja viimastele ta ongi just „suupärane“ raamat.

K. Ehrmann.

Eesti biograafiline leksikon I. Toimetus: prof. A. R. Cederberg, peatoimetaja, prof. H. Koppel, prof. J. Köpp, prof. A. Saareste, dots. P. Treiberg, F. Tuglas, R. Kleis, sekretär. Akadeemilise Ajaloo Seltsi toimetused II. K/Ü. „Loodus“ Tartus 1926. VIII + 144 lk. Hind 400 mk.

Teadusliku uurimise hõlbustamiseks on hädatarvilik vastava teatme-kirjanduse (Nachschlageliteratur) olemasolu, kus orienteerumiseks tarvilikud täpsad andmed oleksid kindlalt süstematiseeritud, nii et uurijal kerge vaevaga võimalik oleks tarvisminevaid juhendeid saada.

Seesugused teatmikud on koostatavad väga mitmest seisukohast, nende üldine laad ja süstematiseerimisprintsüübid olenevad muidugi vastavast teadusest või alateadusest.

Ajaloo alal langeb pearõhk kahte laadi käsiraamatutele. Need on bibliograafilised ja biograafilised leksikonid. Bibliograafia poolest ei ole meie ajalugu just väga halvas seisukorras. Baltimaade ajaloo alal on meil olemas, kuigi just mitte ideaalne, siiski võrdlemisi kõrgel seisev teos — Eä. Winkelmanni oma. Ulatuv kõigest 1878. aastani, nõuab ta ainult jätkamist, mille ka Akadeemiline Ajaloo Selts käsil on võtnud.

Hoopis halvemas seisukorras asume üldbiograafiliste leksikonide suhtes. Õieti ei ole meil neid olemaski. On vaid biograafilisi käsiraamatuid võrdlemisi kitsalt piiritletud aladel, nagu Recke-Napiersky „Allg. Schriftsteller- u. Gelehrtenlexicon“ ja Napiersky, Pauckeri ja Arbusovi vaimulikke käsitlevad leksikonid. Nende hulgast on osa vananenud ja täidab enam materjalikogu kui teatmiku ülesandeid. Ometigi on nüühi teaduslikus uurimises kui ka tegelikus elus hädapärast tarvilik, et oleks olemas käsiraamat, kust kerge vaevaga võiks leida eluloolisi andmeid üksikuist meie rahvale kultuuriliselt, poliitiliselt jne. tähtsast isikuist. Tarvilikuks osutub see vanade tegelaste suhtes, kelle kohta üksikud andmed, vastavalt meie balti-saksa ajalookirjanduse iseloomule, laialipillatult esinevad mõneskümmes teoses, tarvilikuks aga eriti ka hillimate ja praegu elavate suhtes, kelle üle on senises kirjanduses avaldatud kas vähe või mitte midagi.

Õieti ei ole biograafilise leksikoni otsekoheseks ülesandeks oma üksikuis artiklis pakkuda seda, mida nimetatakse produktiivseks teaduslikuks tööks. On küllalt, kui leksikonis üksikud artiklid kokku koguvad seda, mis vastava isiku kohta senini literatuuris juba on avaldatud, laialipillatud andmeid süstemaatiliselt korraldavad.

Eesti biograafiline leksikon on oma esimeses vihuses aga just selles punktis kaugemale läinud oma otsekohesest ülesandest, pakub meile rohkem, kui talt otsekohe võiksime nõuda. Eriti biograafiates, mis käsitlevad olevikust kaugemal asuvat aega, esinevad väga tihti ümberhinnangud, mis tarvilikuks on saanud just selle tõttu, et meie ajaloo orientatsioon eesti seisukohalt alles on algamas, on ära tehtud palju positiivset uurimistööd, saavutatud omapäraseid resultaate. Muidugi on arviliselt üle saja ulatuva biograafia kogu hulka juhtunud mõni artikkel, mis ka vaevalt vastab leksikoni minimaalnõuetele, nagu näit. Filareti biograafia, mis ei ole kokku võtnud kõiki olemasolevaski literatuuris esinevaid andmeid. Kuid üldiselt ei ole toimetus eksinud, usaldades üksikute biograafiate kirjutamist kaastöölistele, kelle enamik koosneb meil tuntud ja lugupeetud teadusmeestest. Üldiselt on Eesti biograafiline leksikon oma vanemas osas, nagu öeldud, suutnud anda palju rohkem, kui talt otsekohe nõuame.

Praegu elavate ja hiljuti oma teotsemise lõpetanud Eesti riigi-, kultuuri- jne. tegelaste biograafiate saamisel on tulnud toimetusel võidelda suuremate raskustega. Sagedasti võib praegu elava riikliku või kultuu-

rilise tegelase eluloolisi andmeid saada ainult järelepärimise teel, mille peale aga mitmed ei ole toimetusele vastust saanud. Nii on ka toimetuse ise sunnitud eessõnas nimetama, et ta nimetatud põhjustel eesti uuemaid majandustegelasi ainult osaliselt võib käsitleda. Loodetavasti aga saavad nimetatud isikud, nähes E. biogr. leksikoni esimest vihku, tulevikus oma elulooliste andmete saatmises olema vähem kokkuhoidlikud. Uuemaid tegelasi käsitledes pakub meile E. biogr. leksikoni esimene vihk väga rikkalikult materjali, mis senini avallikkusele kättesaamatu, ja teenib selle tõttu erilist tähelepanu.

E. biogr. leksikoni toimetusele on enesele ülesandeks teinud lühidalt avaldada kõigi nende isikute elulood ja võimalikult ka nende tegevuse hinnangu, kes Eesti maa ja rahva ajaloo mingit osa on etendanud. Raske pähkli on toimetusele rahuloldavalt katki hammustanud kirjeldatavate biograafiate valikus. Ei ole sugugi kerge järele kaaluda, keda isikuist kirjeldamise alla võtta, keda mitte, kui pikalt vastavalt isiku tähtsusele tuleks kirjeldada ühe või teise tegelase elulugu. Nagu hindamine üldse on relatiivne, võib ka mitmest seisukohast välja minnes ühe või teise isiku tähtsuse kohta lahkarvamisi esile tulla. Keele- ja kirjandusteadlane omalt seisukohalt soovib leksikonis näha muidugi oma erialasse kuuluvaid isikuid, nende ridade kirjutaja oleks küll hea meelega näinud mõne vanema vaimuliku kultuuritegelase biograafia ärajätmist (kellel Eesti kultuurielus koht ainult mõne vaimuliku kirjapala tõlkimisega). Selle asemel oleks eriline hea meel konstateerida olnud järjekindluse mõttes keisrinna Elisabet Petrovna ja Poola kuninga August II Friedrichi eluloo esinemine. Üldiselt aga on toimetusele kompromissis üksikute teadusharude vahel õige tee leidnud.

Meie ajaloo-uurimise iseloomuliku erandilise seisukorra tõttu on E. biograafilise leksikoni ilmumisel peale ta loomuliku tähenduse veel eriline tähtsus. Senini on meie ajalugu suuremalt osalt käsitletud võrast rahvusest pärit olevad isikud. Balti-saksa ajalooline literatuur on osalt väga nõrk. Palju töid ei ole oma ilmumisega täitnud teaduslikule uurimisele esitatavaid nõudeid, suur hulk on vananenud ning väärtusetuks muutunud. Vähene, väärtuslikum osa literatuurist aga on oma enamikus müügil kadunud ja on raskesti kättesaadav laiemale publikumile. Meie oma ajalooline literatuur on alles võrdlemisi väga vähene, käsitleb uurimist süvendavalt ainult üksikuid ajajärke. Eesti biograafiline leksikon oma väga sagedasti esinevate uute seisukohtadega ajaloolis-väärtuslikkude hinnangute ja ümberhinnangutega tootab olla teataval määral aluseks, millele võib baseeruda meie tulevane ajalookirjutus. Selles mõttes on erilise tähtsusega üksikud meie maa võraste valitsejate biograafiad, mis täiesti välja kasvavad harilikkudest eluloo- raamidest ja pakuvad meile vastava valitseja valitsemisajast tükikese Eesti ajalugu.

Kõige selle tõttu on Eesti biograafiline leksikon möödapääsematult tarviline näit. kõigile ajaloo-õpetajatele, kes ei taha piirduda oma koolitöös õpilastele teadmiste edasiandmisega ainult meil seni olevate, mitte just igati kiiduväärsete ajaloo-õpperaamatutega, samul põhjustel ka õpetajatele teistel meie rahvasteaduslikel aladel, kus võib olla tarvidus selle järele veel suurem. Selle väärtusliku raamatuga, mis nii ruttu ei vanane, mis meie noore teaduse alal on omal kombel suursündmuseks, tuleb vara või hilja paratamatult tegemist teha igal oma rahva kultuurist ja riiklusest vähegi huvitatud kirjaoskajal eestlasel.

Juhan Vasar.

H. G. v. Jannau: Vene õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845—46. Trükki toimetanud, cessaõna ja märkustega varustanud Hans Kruus. „Loodus“ Tartus 1927. 138 lk.

Usuline liikumine mineva sajandi neljakümnendail aastail langeb tähtsamate sündmustikkude hulka eestlaste elus. Endisesse ühisesse vaimulikusse elusse tekkis korraga lõhe, mis meie ajani kestnud. Seda liikumist edendasid peamiselt rahva rasked tulunduslikud tingimused, sest teatavalt poolt kujutati rahvale ette, usuvahetajad saavat maist kasu. Selle liikumise ühes sellegaegsete olude kirjeldusega on mag. H. Kruus oma uurimuse aineks teinud; käesolevas teoses, millega Akadeemiline Ajaloo Selts oma Ajaloolise arhiivi väljaandmist algab, võtab autor nii-ütelda ühe peatüki sellest liikumisest harutusele, avaldades endise Laiuse õpetaja Jannau päevaraamatu usuvahetuse asjus. See päevaraamat, saksa keeles kirjutatud, käesolevas teoses peale saksakeelse teksti eestikeelseski tõlkes avaldatud, heidab heleda valguse selle liikumise peale, nagu kinopiile silma ette tuues. Mõni arvamine päevaraamatus kannab küll autori subjektiivset pitsert, kuid on Jannau hindamiseks seda väärtuslikum. Eesti keelt mittemõistvate lugejate huvides oleks parem olnud, kui saksakeelses tõlkes esinevad eestikeelsed lausedki oleksid saksa keelde tõlgitud, aga sellest tõlkimisest on toimetaja loobunud, vist oletades, et kahe tõlke kõrvale sel puhul veel kolmas oleks astunud ja sedaviisi kasutamist raskendanud.

Teose tiitel „Vene õigeusu tulekust Lõuna-Eestis“ võiks mõnel pool vähe võõriti arusaamist tekitada. Toimetaja H. Kruusi töö kohta sobib see tiitel väga hästi, H. Jannau päevaraamatu kohta on see liiga laialdase mõistega, sest et päevaraamat peamiselt Laiuse kihelkonna ja ümbruse usulist liikumist käsitleb. Võõras lugejas võiks lause, et „usuline liikumine ei jätnud riivamata ühtki kihelkonda“ eksiarvamist tekitada, nagu käiks see väide kogu Eesti kohta. Oma d teavad muidugi, et selle väitega on ainult Lõuna-Eestit mõeldud, kuna see usuline liikumine mineva sajandi neljakümnendail aastail Põhja-Eestisse sugugi ei ulatunud. Toimetaja väidab veel, et keegi Lõuna-Eesti kirikuõpetajaist ei ole ta teades seda liikumist oma kihelkonnas kirjeldanud nii üksikasjaliselt kui Laiuse pastor dr. Heinrich Georg von Jannau. Ma ei taha selle väite vastu väelda, vaid liisan omalt poolt juurde, et niipalju kui mäletan näinud olevat, ka Helme kirikukroonika seda liikumist omas kihelkonnas õige laialt ja täielikult käsitleb, muidugi mitte päevaraamatu viisi ega niipalju tsiteerides üksikute koguduse-liikmete arvamisil.

Selgitavaks lisaks on mag. H. Kruus teosele veel Balti kindralkuberneri 9 ringkirja ja teadaannet juurde liitnud; need avaldavad valitsuse vaadet selle usulise liikumise kohta; ilma nendeta jääks mõnigi sündmus hämaramaks.

Mag. H. Kruus on tõsiselt tänu ära teeninud sellega, et sõrased tähtsa ajaloolise mälestuse, nagu seda on Jannau töö, päevavalgele on saatnud ja võimalikuks teinud võõramaalastelgi vene usu tulekuga Lõuna-Eestis, eriti Laiusel, põhjalikult tutvuda.

M. J. Eisen.